

MAGYAR RENDISÉG ÉS OSZTÁLYTÁRSADALOM.

A rendi társadalom, amint az 1848-ig Magyarországon is fennállott, a privilégiumon alapult. Az azonos vagy hasonló kiváltsággal rendelkező egyének alkották az egyes rendeket, amelyek jogilag, gazdaságilag és társadalmilag egyformán szigorú határokkal különültek el egymástól. Tagjaik száma fordított arányban állt a kiváltságokkal és mennél több privilégiummal rendelkeztek, annál közelebb kerültek a hatalom és a kiváltságok forrásához, a fejedelemhez. Így tehát az egyes rendek vízszintes rétegeként helyezkedtek el egymás felett, függőlegesen metsző határokról beszélni sem lehetett. Ezért nem lehet a rendiségen belül nemzettársadalmakat megkülönböztetni, nem lehetett nacionalizmusról beszélni.

A rendiség romjain oszálytársadalmak alakultak ki, amelyek most már nem a kiváltságokban megszabott jogok és köteleességek, hanem a mindennapi élet és a kultúra aprólékos rendezése (tehát mélyebb kapcsolat) alapján fogják össze az embercsoportokat. A társadalom élén az értelmiségi réteg áll, amely a legtökéletesebb életformának tartott intellektualizmust valósítja meg; legalul pedig a parasztság foglal helyet, amely ettől az ideáltól a legmesszebbre került. A változás nemcsak annyiból áll, hogy az eddigi jogi nemesség helyét a szellemi nemesség foglalta el; ennél jóval mélyebb volt. A társadalom vízszintes és függőleges irányban egyaránt, különböző csomópontok körül összesűrűsödve szerveződött. Szervezettsége szorosabb, finomabb és egyúttal nagyobb tömegekre kiható lett, mint amilyen a rendisége volt. Ezért tud korunk világrészekre kiterjedő, le- és felfelé alig elhatárolható osztályokról és ugyanakkor térbe zárt nemzetekről beszélni.

A nagy átalakulás, amely az újkori világtörténelemnek leglényesebb része, leghamarabb az angolszász és a francia, majd az északi germán társadalmak körében zajlott le. Európa keleti és déli felén jóval később indult meg, részben még napjainkban is tart. A régi rendi berendezkedés nyoma napjaink osztálytársadalmában is felbukkan, zavarólag hat, felemás formákat hoz létre. Az új berendezkedés még egyre terjed és napjainkban az Európán kívüli társadalmakat is meghódítani látszik, ahol pedig a legújabb időkig a középkori Európára emlékeztető hűbériség élt (Japán, Arábia stb.).

Ennek a világléletségnek egyik részlete a magyarországi rendiség

bukása és a magyar intellektuális osztálytársadalom kialakulása. Ezt a folyamatot óhajtjuk az alábbiakban szemügyre venni és a rendelkezésre álló adatok alapján felvázolni.¹

I.

A rendiség társadalmában a *főrendek* foglalták el az első helyet. A *főpapok* még 1750 körül is mérhetetlen vagyon és tekintély birtokosai, de befolyásuk már erősen csökkent. A század első felében, a középkori hagyományok folytatásaképpen, a magas klérus Bécsben élt, az uralkodó közelében, tanácsával és munkájával állandóan közremunkált a birodalom vezetésében, fontos hivatalokat töltött be és a ritkán tartott pozsonyi országgyűléseken övé volt a vezérszerep. A politikai foglalatosság mellett gyakran nem tartozott a ritkaságok közé az olyan főpap, aki püspöki székhelyét a beiktatása alkalmával látta először és utoljára.

Mária Terézia uralma alatt lassan megváltozott a helyzet. Most épp azok az egyházmegyék tettek szert nagyszámú hívőre, amelyek a nyugati határszéltől, azaz Bécstől messze feküdtek és a megszapordott munka, a hosszú út főpapjaikat egyre inkább távoltartotta a birodalmi fővárostól. A klérus lassankint elmaradt a királynő környezetéből és helyét a világi főurak foglalták el, a követelődző nagybirtokosok, akik céltudatos munkával szorították ki a papságot az állam vezetéséből. Hosszú századokon át a klérus volt a világi hatalom legfőbb támasza, amely leghívebb és legmagasabbrangú szolgálót adta. Most ez a kapcsolat végképp megszűnt és a fejedelmi hatalom világi támaszai új felfogást érvényesítettek az állam kormányzásában: a racionalizmust.

Ismeretes tény, hogy ez időben költöztek főuraink Bécsbe. Evvel nemcsak az járt együtt, hogy jövedelmeiket az országon kívül költötték el, ami nemzetgazdasági szempontból kétségtelenül káros, hanem az is, hogy a királynő mellett egymásután nyerték el a bizalmi állásokat. Ők lettek a tanácsadók, a legfőbb hivatalok betöltői. Magyarországot illetőleg döntő súllyal bírt a szavuk és II. József óta egyre nagyobb szerepet kaptak a hatalmas birodalom ügyeinek intézésében.

Befolyásuk a bécsi kormány előtt valóban korlátlanok látszott, amelynek csak a nem magyarok szabtak határt; viszont az országon belül uralmukat meg kellett osztani a *köznemességgel*. Az ő kezében volt a vármegye, az állam egyetlen végrehajtó, bíraskodó és közigazgatási szerve, ő volt a jobbság közvetlen felettese, sőt, 1790 óta az országgyűlés is az övé volt.

Kétségtelen, hogy nem volt méltatlan a vezetőszererepre. Nemcsak pszichológiai szempontból állítható ez, felsorolván bizonyos jótulajdonosságait, amelyeket a mult idők dícsérői elmondottak róla. De így volt

¹ A korról a mult század két kiváló történésze foglalkozott: *Grünwald Béla* (A régi Magyarország és Az új Magyarország) és *Marczali Henrik* (főként: Magyarország története II. József korában). Szintézisüket, szempontjaikat a mai történetiszemlélet sem haladta túl és munkásságukat valóban csak a XX. század hirtorikusai tudták folytatni: *Szekfű Gyula* és *Mályusz Elemér*.

ez szociológiai szempontból is: a nemesség az ország lakóinak igen jelentős részét tette. Az 1754—55-i országos nemesi összeírás szerint öt vármegyében találtak 2000-nél több nemesi családot és csak az egy Máramarosban 2519 volt a számuk. II. József alatt már 162,947 férfi nemes élt Magyarországon, tehát közéjük tartozott az országnak minden huszadik lakosa, míg Lengyelországban minden tizedik. Fényes Elek 1847-ben már 617,521-re tette számukat és így ez időben a lengyelnél is népesebb lett volna.

Ezen adatokból nyilvánvalóan előtűnik a magyarországi nemesség két jellegzetes tulajdonsága. Egyrészt ilyen hatalmas tömeg társadalmi szempontból nem lehetett egységes; másrészt pedig, amint azt a nagy számbeli növekedés mutatja, gyakori donációk révén is szaporodott a száma.

A nagy-tömegű nemességnek már a kiváltságai sem voltak egészen egyformák. A nemesség, érthetőleg, igyekezett minden megterhelés alól kibújni, de az állami és társadalmi viszonyok sokkal inkább összebonyolították, hogysem a nem-adózás általános elvét fenntarthatták volna. Szűz vállú nemes, akit semmiféle adó nem terhelt legfeljebb az ország keleti és délkeleti felében lehetett találni, ha ugyan volt ilyen. A nemes csak az országos adó, a *contributio* fizetése alól tudta magát mentesíteni; de a törvényhatósági illetékek szolgáltatására, természetesen, kényszerült. Egyes megyékben a megyei kiadásokra szolgáló *cassa domestica*-hoz a nemesek is hozzájárultak; másutt csak a birtoktalan nemeseket vonták rendszerezés adózás alá. A városokban élők kötelesek voltak a városi adószolgáltatás terhére magukra vállalni. Ez a megterhelés minden városban, megyében változott, egyik helyen többet, másutt kevesebbet kellett viselniök; úgy, hogy ilyen szempontból igen tarka képet mutatott ez az osztály.

Vagyonilag még kevésbé lehetett egységes a nobilitás. Gerincét a bene possessionati rétege, a magyar tiers état adta, amelynek a világot Szekfű Gyula rajzolta meg. Birtokaik nagysága megfelelt a mai közép-birtoknak, vármegyékben generációkon át megszerzett tekintélyt élveztek. Műveltségük a modern francia gondolkörhöz kötötte őket és belőlük került ki a reformkor legtöbb híres politikusa.

Velük szemben állt a másik végtel: a vagyontalan nemesek nagy tömege. Az 1754-i összeírás szerint 17,693 nemesi család rendelkezett birtokkal és 13,766 birtok nélkül, csupán armálisára alapította privilégiumát.¹ E nagy tömegben belül számos fokozatot lehetett megkülönböztetni. Az egytelkes nemes² birtoka oly csekély volt, hogy maga művelte jobbágy módjára. Vagyona a szerint változott, hogy egész, fél, harmad, vagy negyed stb. telket mondhatott magáénak. Társadalmilag lejjebb szorultak azok a nemesek, akik földbirtokkal már nem is rendelkeztek és legalsó fokon azok állottak, akik egy másik nemes úr jobbágy-

¹ A számadatok *Illéssy János*: Az 1754—55. évi országos nemesi összeírás, Bpest, 1902; továbbá *Fényes Elek* statisztikája, ahonnan Grünwald és Szekfű is merített.

² Egy telek alatt általában 32 hold szántót és 8 hold kaszálót értettek.

telkét művelték. Ez utóbbi három típus több megyében rendes contributiót is fizetett.

A városban lakó nemesek közül a szegényebbek iparra, ritkábban kereskedelemre adták magukat. Egy részük felvettette magát a polgárok közé, a céheknek is tagja lett és soraiból kerültek ki a város vezetői. Mások a céhen kívül állva űzték az ipart és ezeknek társadalmi színvonala sem különbözött a városi adózókéttól.

Ez a koldusnemesség ugyanolyan erkölcsi és anyagi mélyponton állt, mint a jobbság. Tudunk pestmegyei nemesemberekről, akik a zsidót lopták meg, vagy egy közember magtárát ásták ki. Egy másik nemest szöllőlopáson értek. Ung megyében egy 36 tagból álló rablóbanda alakult, amelynek tagjai szintén jórészt nemesek voltak. A banda többrendbeli tolvajlást, útonállást, rablást, gyilkosságot és orgazdaságot követett el, amiért tagjai törvény elé kerültek. Közülük négyet (ebből három nemest) pallosra, kettőt (egy nemest) bitófára ítelt a tábla.¹ Ezek a jelenségek világosan mutatják azt a nyomort, amelyben a nemesség jórésze élt.

Már 1750 körül is egészségtelenül nagy volt a privilegizáltak száma. De a helyett, hogy ezt csökkenteni — és ezáltal a nemesi tekintélyt növelni igyekeztek volna, épp az ellenkező folyamat játszódott le. A nemesség nagyarányú megnövekedése ugyanis természetes szaporodással nem magyarázható; még akkor sem, ha tekintetbe vesszük, hogy az uralmon lévő réteg szaporasága nagy. Csak úgy érthetjük meg, hogy a nemesség sorai mindenkor nyitva álltak és magukba fogadták az oda feltörekvőket. Az új nemesítések folytonosan felfrissítették a régi rend várát. Aki egy bizonyos közepes vagyont összeszedett, elnyerhette a kutyabőrt is. Ha valaki nemesi birtokot tudott vásárolni, biztonsággal folyamodhatott a donációs levélért. Így akart Széchenyi is egyik kedvelt emberének és gazdatisztjének nemességet vásárolni.

A nemességadományozás elől maga a kormány sem zárkozhatott el, hiszen ez fontos fegyvernek bizonyult politikai harcai során. De a kincstár érdeke is erre ösztönözte, mert a nemesi privilégium kiállítására alkalmából a kérvényezőnek tekintélyes taksát kellett fizetni, amely pl. 1790 körül 1500 forintot tett ki. A mozgalmas időkben aztán annyian folyamodtak kutyabőrért, hogy azt már az uralkodó is megsokallta. II. Lipót a kancellária egyik javaslatára, amelyben egy nemességmegadási kérést pártolt, ezt a határozatot írta: «Elfogadom ugyan a kancellária javaslatát, de a jövőben csupán rendkívüli érdemek esetén lépjen fel nemesi levél kiadása érdekében, nehogy a nem-nemesek adóterhe az ilyenfajta nemesi levél osztogatás által túlságosan megnöveltesse.»²

De a nemesség elnyeréshez nem kellett a királyi donációk mindig körülményes útját megjárni, elég volt kimutatni valamelyik ismert nemesi családdal való rokonságot és az illetőt nyomban befogadták a

¹ A hétszemélyes tábla tanácsjegyzőkönyve, 1847—48, 1848 jan. 9-i ülés 176, 178, 183 sz. és jan. 20-i ülés 11 sz.

² St. R. 1790: 1805, a bécsi áll. levéltárban.

nemesi társadalomba. Természetesen a meggazdagodott jövevényt szívesen nevezte rokonának egy-egy leszegényedett nemesi család, a vérségi leszármazást könnyű volt kimutatni abban a világban, amely a pontos anyakönyvvezetést nem ismerte, az esetet kihirdették a megyegyűlésen és ha senki nem tiltakozott ellene, a megye kiadta a nemességet bizonyító levelet. Ha egy család kihalt, a megye ismét közbelépett. A tényt hivatalból nyilvánosságra hozta és felhívta az ismeretlen örökösöket, hogy örökségüket foglalják el, a kiváltságokba üljenek bele. Ezek a felhívások sosem hangoztak el hiába és akárhányszor illetéktelenek kapták meg ha nem is a vagyont (mert arra vigyáztak), de legalább az armalist. Az egykorúak is belátták az ilyen eljárás fiktív voltát; de mint a nemességet felfrissítő természetes folyamatot inkább pártolni, semmint megsemmisíteni akarták. Egészen kivételes volt az az eset, amidőn a király Arad megye által 1844-ben a Herecz-család 17 tagja részére kiállított nemességelevet megsemmisítette.¹ Ilyen körülmények között nagy volt azoknak a száma, akik a maguk nemességét igazolni nem tudták; de a kétes privilégium annyira megszokottá vált, hogy senkinek a nemesi becsületét nem érintette.

Történetíróink elpanaszolták és már köztudattá vált, hogy a *polgárság* passzív szerepet játszott a kor magyar történetében. Nemcsak hogy az ország kormányzásából nem kért, és nem is kapott részt; de még a szellemi és gazdasági életben sem mutatta azt a fűrgeséget, ami nyugateurópai társait jellemezte és amelynek a dicséretét Sombart és Groethuysen zengte el. Kétségtelen, hogy a polgárságot sokban megkötötték a maga belső problémái: a városi élet formáságai, az uralomért folytatott harc, az idegen nyelvűség stb. De elnyomottságának volt egy másik oka is. Fényes Elek 1840-ben 544,372 nemeset számlált, ugyanakkor pedig 575,518 városi lakost. Bár egy másik adatunk azt mutatja, hogy a nemesség száma ekkor már meghaladta a 600,000-et, mégis feltehetjük, hogy a városi lakosok száma felülmultra a nemeseket. Csak-hogy a városi lakosságnak legfeljebb egyötöde nyerte el a polgárjogot, a többi városban lakó nemes, pap, honorácior és főként adózó volt. A polgárok számából még mindig le kell vonunk azt a tekintélyes csoportot, amelynek tagjai nemcsak polgárjoggal, de nemesi privilégiummal is rendelkeztek. Tehát a polgárság számbelileg egy ötödét sem tette a nemességnek.

De más téren sem mérközhetett vele. A rendiség korában még az a középkorból fennmaradt rendszer uralkodott, amely szerint a hatalom egyet jelentett a vagyonnal, ez pedig a földbirtokkal. Már pedig a városiak földbirtoka elég kicsiny átlag körül mozgott. A gazdag polgárok vagyona sem állt többől, mint egy-két házból és néhány hold szőlőből. (A nagy parasztvárosok lakossága ugyan kivétel volt; de ők kulturális téren maradtak el a nemességtől.) A készpénzvagyonnak nem látta

¹ Így Kemenovich Tamás, az elhunyt Kotnyák plébános végrendeleti végrehajtója, helytartótanácsi körlevél által tudatta mindenkivel, hogy a Kotnyák-család részére I. Lipót király által 1662-ben kiállított nemeslevél a megyei levéltárba tétetett és felhívta az örökösöket, hogy annak átvétele végett jelentkezzenek. (Helytan körlevél, 1792 : 1006.) — Helytan. körlevél 1848 : 6093.

hasznát, hiszen 1820 előtt nem lehet magyarországi kapitalizmusról beszélni és ezen időpontig a polgárság, a társadalom strukturája miatt, passzivitásra volt ítélve. Az 1790-es forradalmi mozgalmakban adta politikai létének első tanújelét és ettől kezdve, amint a kapitalisztikus városi vagyon jelentősége növekedett a nemesi földbirtokkal szemben, úgy növekedett a polgárság súlya is.

A polgárság egyébként is állandó harcban állt a városi lakosság túlnyomó számú, de legalacsonyabb fokon álló részével: a városi adózókkal. Ez a csoport tereket viselt, de a város vezetésébe, polgárjoga nem lévén, bele nem szólhatott. Legmozgékonyabb része az iparoslegényekből állt, akik soha céhmesterek, önálló iparúzők nem lehettek. A bérmunkás-ságnak ez a korai magyarországi megjelenése az iparúző városokban állandó nyugtalanságot okozó csoportként figyelhető meg már a XVI. század óta. A napszámosokból és szolgálókból szintén tarka csoport tevődött össze; egyik-másik részükről külön hivatalos rendelet intézkedett. A társadalmi küzdelem zajosan folyt: megnyilvánulásai gyanánt foghatjuk fel azt a sok csete-patét, verekedést, polgári összekoccanást, amely jóformán évente megismétlődött a barokk városok szűk utcáin és nagy kocsmáiban. De az elnyomott réteg csupán hiába való ressentiment-ját tudta bennük kiélni, helyzetén nem javított. A város vezetésében szóhoz nem jutott; a rája nehezedő felsőbb réteg ugyanúgy kiszorította, mint a bocskoros nemesség is kiszorult a megyei ügyek intézéséből. Tudjuk, a 30-as években a bocskoros nemesség bevonult a megyeházákra és a közgyűléseken ugyancsak hallatta a szavát. A városi nincstelenség, az adózók a 40-es években ébredtek szociális öntudatukra és indítottak harcot jogaikért. Ennek a harcnak, Mályusz szerint, a híres Táncsics Mihály volt egyik ismert katonája.

A jobbágyság soraiban hasonló különbség mutatkozott. Az ország nyugati felében, ahol a lakosság háborítatlanul szaporodhatott, a jobbágytelkek, a folytonos örökösödés során, szélesesugorodtak. Így a Sopron város úrbéri falvaiban lakó jobbágyok birtoka átlagban $\frac{1}{4}$ telek volt. $\frac{1}{2}$ teleknél nagyobbbat alig egy-kettő birt.¹ Ilyen törpe birtokból azon kor fejletlen gazdasági viszonyai mellett bajos volt egy családnak megélnie. Tehát tulajdonosaik kénytelenek voltak napszámba menni, mezőgazdasági munkásnak beállni. Ehhez járult a sokféle pénz-, termény- és munkaszolgáltatás, amelyet a magánföldesurak gyakran kiméltlenül hajtottak be, továbbá a nagyfokú védtelenség, a földnélküli zsellérek egyre szaporodó száma és így valóban olyan kedvezőtlen képet kapunk a jobbágyság viszonyairól, amilyen 1848 óta át is ment a köz-tudatba.

A parasztnyomorúság e képével szembeállíthatjuk a ritka lakosságú alföldi területek népét. Itt a hatalmas parasztbirtokok gazdái tulajdonuknak csupán kis részét vetették be, a holdak százain legeltetés folyt vagy parlagon heverték. E nagybirtokos jobbágyok, akiknek az unokái is 100—200 holdas «zsíros parasztok»-ként élnek azokon a részeken, a nemességgel vetélkedtek jólétben. Életükről sok jellemző anekdotát

¹ Jenny Ilona: Sopron úrbéri falvainak viszonya a városhoz, Pécs, 1930, 23 l.

örökítették meg az egykorú prózáírók, Jókai, Vas Gereben: mint fizeték meg Hódmezővásárhely lakói földesuruk helyett a maguk vételárát, mint dicsekedtek a régi földesnrak jobbágyaik módosságával stb.

A mezővárosok jobbágyi lakossága szintén kedvező körülmények között élt. Számára nyitva állt az út a meggazdagodás és az egyéni érvényesülés felé. A jobbágyság legfelső rétege amúgyis kedvező életfeltételeket harcolt ki a maga számára és észrevétlenül egybeolvadt a nemességgel. A személyes szolgáltatásoktól mentesült, csupán pénzadót fizetett és igen gyakran régi, fiktív nemesi kiváltságok birtokába akarta magát visszahelyezni. Ilyen hajdú családból származott Arany János, a költő is. Egyik őse I. Rákóczi Györgytől kapott nemesi levelet, de érvényét a habsburgi Magyarország nem ismerte el. Ezért 1778-ban a család nemességvitató pert indított, amely rendkívül hosszúra nyúlt. Három ízben megnyerték, míg végre negyedikben végleg elvesztették. A költő apja még fia születése után is szorgalmazta a nemességet, Erdélyben a királyi táblánál, de hiába.¹

A rendiség tehát túlélte önmagát. Az egyes rendeken belül a társadalmi tagozódás annyira előrehaladt, a különbségek annyira kimélyültek, a szociális divergáló erők oly erőssé váltak, hogy azok a szétfeszítés veszélyével fenyegettek. Kérdés, volt-e az egyes rendekben kellő összetartó erő, amely ezt kiegyensúlyozza, a társadalmi konvergenciát vele szemben érvényre juttassa?

II.

Közvéleményünk kész a felelettel: a nemességből nem hiányzott a rendi öntudat. Minden tagja telítve volt kiváltságának érzetével és helyzetét minden ellenféllel szemben féltékenyen védte. Ez kétségtelen tény; de evvel szemben az is bizonyos, hogy épp a jelzett korszakban a nemesi tekintély nagyjokú hanyatlása figyelhető meg és a korszak végén az irodalom a nemesnek egy olyan típusát örökítette meg, amely kizárólag visszataszító tulajdonságokat visel magán: Pató Pál úr alakját. Ez a típus olyan hatásos volt, hogy emléke mélyen bevésődött a magyar intelligencia lelkébe és belföldön, külföldön gyakran használt szólam lett. Csakhogy Petőfi verséből, amely kétségtelenül elsőrangú forrás a történész számára, nem szabad azt következtetnünk, hogy a magyar nemesség patópálos volt; hanem csak azt, hogy a magyar írók kisebb-nagyobb része ilyennek látta. Ez tehát nem szociográfia, nem faktumot örökít meg; (bár a bocskoros-nemességre vonatkoztatva sok igazat is tartalmaz); hanem politikai líra, amelynek a tartalma fikció is lehet. De a nemesi tekintély hanyatlását találóan példázza.

A tekintély alapja, a nemesi öntudat Verbőczyre és talán még régebbre nyúlik vissza. A XVII. században megerősödött és pregnáns, de nem éppen szimpatikus kifejezője Beniczky Péter, a gyenge poéta volt. A XVIII. században, a magyar barokk idején élte fénykorát, tündökléséről Szekfű Gyula rajzol hű képet. Világosan kitűnik ez Bél

¹ Riedl Frigyes: Arany János, IV. kiad., Bpest, 1920, 64 l.

Mátyás egykori országleírásából is. Művének nyomtatásban megjelent kötetei éppen azokat a megyéket tárgyalják, ahol a nemesi élet folytonossága a török kor alatt nem szakadt meg és ahol a nemzetiségek nagyobb számban laktak. Oly fölényes elzárkózottságban éltek a nemesek más-ajkú jobbágyaik között, mint ahogy ma a fehér ember él Afrika vagy Ázsia bennszülött népei közt. Életformájában annyira felette állt a jobbágságnak, hogy vele nem keveredett, nem érintkezett. Kétségtelen, hogy mint nemesúr mindig jóindulattal állt alattvalója mellé; de felsőbbrendűségének érzetét sosem felejtette el. Így Turóc megye nemeseiről felemlíti Bél, hogy méltók származásukhoz és szeretik a magyar fényűzést mutogatni. Liptó megye nemessége, ha otthon nem is, de legalább az Alföldön megtanul magyarul, ellentétben a tót jobbágyokkal. Nógrádban az egész nemesség magyar vérű és a halotti búcsúztatásoknál sosem marad el a magyarnyelvű gyászbeszéd. Barsban a köznép majdnem mind tót, az előkelők magyarok. És Zólyom megye leírásakor őszinte csodálattal jegyzi fel, hogy a nemesek jobbágyaik nyelvtől és szokásaitól nem idegenkednek: «ő! sokat találhatsz a nemesek között, akik a tótok nyelvét és szokásait magukévá tették; amely nemcsak, hogy nem bűnös dolog, de még ajánlatra méltó (quod adeo nihil habet vitii, ut mereatur etiam commendationem).¹ Ez a kis megjegyzés mutatja az eset szokatlan voltát.

A nagyfokú önérték okozta, hogy Mária Terézia és József korában a kialakuló hivatalok alsóbb állásait a polgárok foglalták el; meglegedvén a szerény, de biztos szereppel. E nagyszámú polgári hivatalnoksággal szemben indult harcba 1790-ben a megerősödött nemesség és a hivatalviselés jogát a nemességgel akarta egybekötni. Tudjuk, hogy a városok röpirattal, királyi felfolyamodással léptek fel ez ellen és a nemességet nem kedvelő királytól sikerült egy határozatot kieszközölniük, amely a polgári és parasztszót minden hivatalra képesnek nyilvánította és egyben megígérte, hogy a kamarai, bányászati, postai, harmincad stb. tisztek betöltésénél kellő tekintettel lesz majd rájuk.

1790 zavaros eseményei közben sok terv merült fel, ami közelről érintette a nemesség helyzetét. Az országgyűlés köznemesi ellenzéke alkotmánymódosítás révén magához akarta kaparintani az ország egész kormányzását. Viszont Berzeviczy Gergely a parasztság felszabadítása mellett kardoskodott, ami a nemesi uralom végét jelentette volna. Széchényi Ferenc szerint a fő- és köznemesség közötti válaszfalakat kellene ledönteni, mert csak a két rend összeolvadása tud az ország állapotain segíteni. De a magyar illuminátusok, akik a francia forradalom mintájára itthon is el akarták törölni a kiváltságokat, mindig csekély számban voltak. 1795 után győzött a reakció és a barokk nemesi öntudat diadaléretében csak még inkább megerősödött.

Ezt hirdették a vitairatok, amelyek most az új felfogás ellen támadtak. Alexovics Balázs, a híres egyházi szónok, ily méltósággal tekintett a nemességre: «A Nemesség, kivált minálunk, nagy Ajándék, nagy Bötsület, nagy Külömböztetés, nagy Jutalom... Hidgyétek, hogy

¹ Az érintett helyek Notit. Hung. II. 549, III. 26, 28, 170, II. 401.

ha azok, kik most a Nemesek keménysége, huzás-vonása, kegyetlensége ellen elöttetek szörnyen panaszkodnak, gonosz szándékjokat, mint a Francziák, végbe vihetnék, leg-embertelenebbek, leg-irgalmatlanabbak, leg-keményebb szívűek volnának: s két-három esztendő alatt... mind titeket, mind sok más ezereket utolsó inségbe kiméletlen dönténének.»¹

Ugyanezt fejezte ki a közjog tudománya és a politika is, amely szerint a magyar nemesi alkotmány Szent Istvántól ered és e 800 éves államrendet csak az egész ország kárára lehetne megbontani. Ezt örökítette meg az irodalom is, különösen az ú. n. deákos és magyaros iskola, amelynek költői közjogi értekezéseket öntöttek versformába. A közjogi fikciót tovább fejlesztették irodalmivá és a nemesi öntudat lassankint a magyar nacionalizmus alapja lett.² Képzetük szerint a magyar nemesség a honfoglaló hősök egyenes leszármazottja, benne tehát Árpád vére folyik. Már pedig ez a nemesség, azaz «Árpád vére» hódította és tartotta meg az országot. Amint Berzsenyi mondja:

Örvendj hazám!...

Magyar nemes vér bére, jutalma vagy,
Vérző magyar kar tartja meg eddig is.

(A felkölt nemességhez, 1805)

Egy másik ódájában Eszterházy Miklós herceget, a XVII. században felemelkedett család sarját és az ország egyik első főurát, így szólította meg: «Árpád virágzó magva te, fő magyar!» Leghíresebb versében azt panaszolta fel: «Árpád vére miként fajul!» Tudjuk, hogy Árpád vére miként fajult, a nemesség miként süllyedt le, tekintélyes része elszegényedett, egykor gazdag családok leszármazói a birtokfelosztás során nyomorba jutottak. Olyan folyamat volt ez, amelyet sokan, köztük Berzsenyi is, személyesen tapasztaltak.

Alig akadt, aki ezen általánosan elterjedt felfogással szembeszállt volna. Fazekas főhadnagy híres Ludas Matyija, amely a jobbágy ravaszságát dicséri, még egészen kivételes jelenség, talán a nagy parasztváros, Debrecen társadalmi helyzetéből magyarázható. Amíg Kisfaludy Sándor a magyar nemesi öntudat egyik konok és frázisos kifejezője, addig Károly öccse, az elszegényedett pesti író, immár a magyar nemesúr józan rajzát adja és novelláiban elhumorizál annak hibái felett. Széchenyi nem volt barátja a köznemességnek, s Hitelében nyíltan a nemesi kiváltságok ellen támadt. Bajza (szintén elszegényedett nemes) irodalmi kritikái pedig a szellemi demokráciát hirdették, ahol a rendi kiváltság mit sem számított.

1832-ben Fáy András, táblabíró, a haza mindenese intézett olyan éles támadást a nemesi intézmény ellen, amilyen addig még nem fordult elő. Híres regényében egymással szembeállítja a nemesi származású

¹ *Eckhardt Sándor*: A francia forradalom eszméi Magyarországon, Bpest, é. n. 183-4.

² *Kósa János*: A magyar nacionalizmus kialakulása, Bpest, 1937.

haszontalan diákok és a nemtelen származású derék tanárt. A tanár jóideig pirongatja a rakoncátlan nemesgyereket, de megfenyíteni nem meri, mert azon oskolában nagy tekintet vala az urfiakra, vagy hogy a mértékletes fizetés mellett szükség volt reájok, vagy hogy a nemzetiségek tekintete átszivárog polgári alkotmányunkból az oskolába is. Végre is a tanár elveszti békétűrését és a vesszőhöz nyúl. A kényes úrfiban leírhatatlan méreg és bosszú támad. Eneászi infandummal panasolja sorsát hadviselt nagybátyjának, aki ebben a tősgyökeres magyar nemesség szörnyű sérelmét látja. Uniformist ölt és csörtető karddal tör be a tanárhoz. «Ez mentegetései után megvallá, hogy az ötszázados nemzetség sarjadéka nemtelen illetésében hibázott, s jobbulását ígéré.» A nagybácsi örömmel tudatja az úrfival, miként mosta meg tanárja fejét. A tanár tekintélye megsemmisül, tanítványa engedetlenebb és tiszteletlenebb, mint valaha, úgy, hogy az iskolaszék eltávolítja az intézetből — a tanárt.¹

E motívum, amelyhez hasonlót az egykorú angol és a későbbi orosz regényirodalomból egyaránt ismerünk, valójában talán elő sem fordult magyar földön. De éles szemmel mutatja a kor egyik fontos problémáját. A modern társadalmakban az egyének között fennálló kapcsolatok, az alá- és fölérendelés olyan bonyolulttá vált, hogy a rendi társadalom egyszerű, horizontális tagozódásával össze nem férhetett. Ezt a társadalmi anomáliát elsősorban a külföldiek vették észre, akiket gatlások nem kötöttek. Innen magyarázható, hogy az egykorú külföldi utazók, akik Magyarország területét bejárták, őszinte ellenszenvvel írtak a nemesi társadalomról. Külhóban széles rétegek véleménye volt ez és Székács József, a nem-nemes evangélikus lelkész, csehországi utazása során arról panaszskodik, hogy ott «az emberek teljeselek előítéletekkel hazánk felől. A magyar nemes — úgymondják — parasztját agyon löheti csekély summának lefizetése mellett, az idegeneket megveti, magát határtalan úrnak tartja, kinek a király se igen parancsolhat stb. Csak a huszárokat, borunkat és gabonánkat dicsérik.»²

A 40-es évek irodalmában tovább fejlődik a nemes ember típusa. A széppróza egyre jobban túlozza a karrikatura felé: csupa elmaradt, műveletlen, vidéki nemest rajzol és a mélyérzésű arisztokrata műve, a falu jegyzője, már egyetemleges jalkiáltás a nemesi uralom ellen. A politikai líra hasonló irányba halad: Vörösmarty a koraliberalizmus elveiről énekel, Arany A szegény jobbágy-ot sajnálja és végül Petőfi megteremti Pató Pál urat, a henyélő magyar nemes visszataszító alakját.

A nemesi tekintély egy emberöltő alatt megsemmisült. Ami Berzsenyi számára még a hon «támasza, talpköve» volt, az most már a jövőndő boldogulás akadályá lett. Így következett be lassan, észrevétlenül a 30-as, 40-es évek során a nagy társadalmi katalizma, amit 48 csak jóváhagyott.

¹ Fáy András: A Bélteky ház, 1832, I. 44.

² Idézi Patay Pál: Székács József, Bpest, 1914, 13 l.

III.

Mi okozta hát a nemesi tekintély csökkenését? Irodalmunkban gyakori az a nézet, hogy a nemesség «elkorcsosult», elfajult, elpuhult és rendszerint Széchenyit szokták idézni annak bizonyítására, hogy már a kardforgatáshoz sem értett. Csakhogy ez romantikus okadatolás, Széchenyi sem megbízható tanu, hiszen elfogult volt a köznemességgel szemben. A tudomány pedig nem tud analógiát felmutatni arra nézve, hogy egy, kedvező körülmények között élő, nagyszámú embercsoport testi vagy lelki kontsitúciója egy emberöltő alatt, minden külső behatás nélkül megváltozott volna. Elkorcsosulás nem történt, a nemesség éppúgy forgatta a kardját, mint egy század előtt, semmit sem változott, legfeljebb a haditechnika lett tökéletesebb.

E romantikus és érzelmes okoktól elfordulva társadalmi tényezőkben kell magyarázatot keresnünk. A nemesség tekintélye lehanyaglott és ez annyit jelentett, hogy országvezető szerepe korlátozást szenvedett. Kétségtelen, hogy 1848-ig uralkodó osztály maradt; de uralmát egyre jobban megkötötték más társadalmi képződmények. Részben saját jogi és gazdasági felépítettsége, részben az újonnan kialakult társadalmi réteg hatott reá nyomasztólag és egyre vézesebben határozta meg történeti szerepét.

Benső felépítettségénél fogva, amely a rendiség sajátos rendszeréből logikusan következett, elérkezett ahhoz a ponthoz, amelyen túl csak a gazdasági züllés várakozhatott reá. Láttuk, hogy már 1750 körül is mintegy 18,000 család birtokolta az egész ország földjét, a többiek csupán művelői, de nem tulajdonosai voltak a földjüknek. Csakhogy a nemesi birtok, az örökösödés során egyre jobban elaprózódott, a nemesség a pauperizálódás felé haladt. Ezt a folyamatot jóformán semmi sem ellensúlyozta. Az újonnan nemesített, frissen meggazdagodott családokkal való felfrissülés csupán kis mértékben enyhítette a helyzetet. A vagyonszerzés, a nagyszámú, önálló középbirtok kialakítása (amely egy ilyen osztályuralom számára a legkedvezőbb lett volna) lehetetlen volt; nemcsak a tudatos birtokpolitika hiánya, hanem főként a *birtokjog* sajátos alakulása miatt.

Az a magánjog, amely Verbőczy nyomán kifejlődött, a jószágbirtoknak különféle nemeit különböztette meg. A legszilárdabb jogot minden jószághoz a királyi adomány nyújtotta, hacsak nem lappangott egy harmadiknak a joga (jus alienum). Mert ha ez utóbbi bebizonyítja, hogy ő a magvaszakadtnak (deficiens) vélt család leszármazottja, vagy örökségi joggal bíró mellékrokona, vagy hogy a hazaárulás vagy felségsértés miatt birtokelkobzással (confiscatio) büntetett rokon e bünt el nem követte, a jószág mindegyik esetben az adományostól elítéltetik és ehelyett a királyi fiskustól csak az adománylevélben foglalt sommát kaphatja.

Az adományos bevezetése (statutio) sok szertartással volt összekapcsolva, amelyeknek az elhagyása fontos következményekkel járt. De az nem volt szokásos, ami napjaink megtétele szerint a legfontosabb lenne, hogy t. i. az adománylevelet a törvényhatóság megőrizze vagy

telekkönyveze, továbbá hogy a tett ellentmondásokat és a reájuk következő ítéleteket bejegyezze. A városok ugyan pontos telekkönyveket vezettek, de ide csak a polgárok birtokai kerültek be, feltéve, ha ők úgy akarták. A megyéknél jóformán minden ilyen ténykedés hiányzott.

Ha tehát egy tőkepénzes kölcsönt nyújtani vagy birtokot vásárolni óhajtott, a szükséges tudnivalókat csak nagy fáradsággal szerezhette be a jószágbirtokostól, az ország hiteseitől és azon ítélőszéktől, amely előtt a javak iránt per folyt vagy folyik. Csak ily módon tudhatja meg, fidei commissum-e a jószág, vagy nem; csak fiúágra adatott-e, vagy mindkettőre; nem történt-e ellentmondás az adományozáskor; nem folynak-e vagy nem várhatók-e osztálypercek és ha aztán mindennek végeire járt, valóban mérlegelni kezdhetné, vajjon elég biztonságos-e a jószág a betáblázásra.

A királyi adomány mellett az örökös eladás (*fassio perennalis*) annyiban szilárd jogcím a birtokhoz, amennyiben maga az eladó a jószágot kétségtelen joggal bírta, ha semmi család elő nem fordul, ha az eladó atyafiai és örökösei az elmulasztott előintés (*neglecta praemonitio*), meggondolatlan eladás, azaz okozott kár (*praejudicium*) miatt pert nem kezdenek, mert ez esetben a vevő a jószágtól elesik. Egyéb-ként az örökös eladás (amely ma a birtokszerzés leggyakoribb módja) is számos szertartást kívánt meg, így a hiteles hely előtti bevallást (*authenticatio*).

További birtokcím a zálog (*pignus contractuale*). Ha a rokonok nem emelnek kifogást ellene, a zálogbirtokosnak szilárd joga van a jövedelmek élvezésére a zálogévek alatt, amíg a zálogösszeg és a beruházások összegét vissza nem nyeri. A zálogolás felülfizetés (*auctio*) által meghosszabbítható és mivel megerősítése magánpecséttel történt (*sub privatis sigillis*), nem kívánt hiteles helyi bevallást. Az elzálogosított jószágokba való bevezetés a szolgabíró és esküdtek jelenlétében történt; de az oklevélnek nyilvános helyen való letétele vagy a megyei telekkönyvekbe való bevezetése itt sem, amint az örökös eladásnál sem, következett be.

Ebből fejlődött ki az 1830-as és 40-es évek törvényhozása nyomán a bírói zálog (*pignus judiciale*) és a feltételes haszonbérbeadás, midőn a haszonbérelő bizonyos összeget kölcsönzött, amelynek a visszafizetése az árendális évek leteltével vált esedékessé. Csere (*cambium*) révén már csak ritkábban cseréltek gazdát a birtokok; de a joggyakorlat szinte lehetetlenné tette, hogy az ilyen jószágok jogi jellege felderíttessék. Mivel az az elv divatozott, hogy: «A cserében nyert jószág az elcseréltek természetét ölti fel, *cambium redolet naturam cambiati*», tehát hozzá mindkét jószágról igaz ismeretet kellett szerezni.

A leggyakoribb eset természetesen az volt, midőn a tulajdonos végrendeleti, vagy anélküli örökösödés (*successio ab intestato*) által jutott nemesi józága birtokába. Mivel pedig a rendi Magyarország a bírói örökösödési eljárást, a formszerű örökség-átadást nem ismerte, tehát az örökös önkényesen is elfoglalhatta a jószágot; amikor is újabb vizsgálat vált szükségessé, vajjon nem támadott-e már belőle

per, vagy nem tarthatni-e tőle s ez milyen következtetéseket vonhat maga után.¹

Ilyen volt tehát a birtokjog, amit a rendiség évszázados fejlődése alakított ki. E bonyolult rendszertelenség azt célozta, hogy a birtoklást a nemesi családok számára biztosítsa. Csakhogy ilyen végletes kifejlésében, amint szemünk elé tűnik, épp az ellenkezőjét érte el: lehetővé tette a nemesi birtok szétaprózódását, a nagyszámú birtoktalan nemesiség kialakulását. Mindenesetre egész rendszere merőben ellenkezett a kapitalizmussal: az állandó jogbizonytalanság folytán a földbirtok nem szolgálhatott vállalkozás, vagyongyűjtés, meggazdagodás alapjául. A jószág adás-vételi szerződés tárgyát vajmi ritkán képezte, reá kölcsönt felvenni alig lehetett. Tehát a birtokszerzés, meggazdagodás útja észrevétlenül és akaratlanul bezárult a nemesség előtt; a nagy vagyonszerzők kora lejárt. A XVIII. században még nem egy nemesi család találtatott, amely a szegénységből felemelkedvén gyorsan összegyűjtött vagyont és tekintélyt hagyott utódaira; közülük leghíresebb és talán utolsó eset a Grassalkovichoké volt.

1750-től kezdve a helyzet megváltozott. A birtokjog maga után vonta a nemesi társadalom megmerevedését. A társadalmi felemelkedés lehetősége megszűnt és most már valóban csak egy eshetőség maradt hátra: az elszegényedés. A reformok korának nemesi mind anyagi gondokkal küzdöttek: a birtokokra betáblázott összegek egyre nőttek, előbb csak a nagybirtokos arisztokratáknál, utóbb a közép birtokos nemesuraknál. A bene possessionati tagjai, Deák vagy Kőlcsey számára komoly nehézséget jelentett az úri életmód fenntartása, és amint arra már Szekfű Gyula is rámutatott, csak szerény beosztással tudtak jövedelmükből kijönni. Most már megértjük Berzsenyinek, a szintén pénzgondokkal küzdő nemesnek a felkiáltását: «Árpád vére miként fajult!» Árpád vére, a közjogi nemesség egyre fajult, egyre szegényedett. Mindenki láthatta, hogy egy-két emberöltőn belül végképp elfogy a vagyona, vele együtt a tekintélye, hatalma és országvezető szerepe is. Az a föld, amelyet a 48-as törvényhozás a nemességtől elvett, már úgysem az övé volt, hanem a hitelezőié.

IV.

Így vált lehetetlenné az a társadalmi tagozódás, amely még a középkorból eredt, amely a földbirtok alapján osztotta ki az emberi jogokat, kötelességeket és a földbirtok alapján állapította meg az egyénnek a közösségben elfoglalt helyét. Helyébe az az új irányzat lépett, amely az egyén intellektuális-társadalmi ténykedése alapján ítélte meg őt. Míg előbb a földbirtok a privilégiumtól függött, most már, a társadalmi szerepet az individuális intellektuális képesség határozta meg.

A társadalmi fejlődés annyira előrehaladottá, az emberközötti kap-

¹ A magánjog rendszere megtalálható az egykorú jogi tankönyvekben, a fentebbiekben *Vaisz Józsefet* (Elmélkedések Magyarország hitel- és földbirtok viszonyai felett, Pozsony, 1844, 19—23 l.) követtük. A kor gazdasági viszonyaira l. *Iványi Grünwald Béla* bevezetését *Széchenyi Hitelének* kiadásához és *Üngár László* tanulmányait (Századok, 1935 és 1936.).

esolat olyan bonyolulttá lett, hogy minden szociális funkció végrehajtására bizonyos hozzáértés, szakszerűség vált szükségessé. És mennél fontosabb, mennél magasabbrendű a funkció, annál nagyobb szakszerűség kívántatik hozzá, tehát a társadalom vezetése a minden irányban leginkább képzett intellektuális réteg kezébe kerül.

Az *intellektus és az erudíció elbőrbenyomulását* már az egykorúak is észrevették és Kölcsey, midőn Parainesisében az új típusú nemes úr ideálját rajzolta meg, így vélekedett: «Most a földkerekség legnagyobb részét erős lendület járja keresztül; korunk új szükségeket s formákat von magára; minden pálya, minden láthatár szélesedni kezd; egész néptömegek kezdenek gondolkodni; s egy hatalmas egyetemi ország talpkövei tétettek le: az ismeretek országé... Tudományt a munkás étellel egybekötni: ez a feladás, mire a köztársaság férjfiának törekednie kell.» Magát a folyamatot Fináczy és Kornis pedagógiatörténeti munkássága nyomán szintén ismerjük és az általuk publikált anyaghoz csupán néhány hozzátennivalónk van.

A barokk kor társadalmi ideálja szerint csak a nemes embernek szükséges tanulnia, ő tehát elsajátította az írást, olvasást, a számolás elemeit meg a latin nyelvet szóban és írásban. Ezt a képzést elsősorban a jezsuita konviktusok nyújtották, ahol a fiatal nemeseket megtanították a retorikára, a hatásos beszéd formáira, persze erősen mechanikus módszerekkel. Nemzedékeken át ugyanazon tankönyvből oktatták a szónoki fogásokat és ennek hatása oly szemebetűnő a magyarországi latinságon. Bár a XVIII. századi latin nyelvű irodalmunk filológiai feldolgozása még hiányzik, annak egy-két jellegzetes tulajdonságát könnyű kimutatni. Így pl. valamennyi írónknak a stílusa annyira hasonlatos egymáshoz, szókincsük annyira megegyezik, hogy a hazai latin stílust könnyű róla felismerni. De ezek a nyomtatott vagy csak kézírásban fennmaradt szövegek nemcsak egyes szavakban hasonlatosak, hanem egész mondatokban is, amit szóról-szóra vettek át a retorikai tankönyvekből. Ha aztán egy magyar fiú külföldön tanult és az ottani erős hatás alól élete során nem tudta kivonni magát, úgy latin írálya is jellegzetes és idegen maradt. Ezért olyan nehéz és elűtő Bél Mátyás szókincse.

Ez a formalisztikus pedagógia megfelelt a nemesurak igényeinek: megtanulták, miként kell az ország- és megyegyűléseken szerepelni és ha továbbmentek az egyetemre, a szükséges, mennyiségre nézve elég csekély, jogi ismereteket is elsajátíthatták. Természetes, hogy ilyen viszonyok mellett a népoktatással mit sem törődtek. A falusi gyermekek tanítása a kántor-rectorok kezén lett volna, akik azonban szerény dotációval, csekély műveltséggel és kis igényekkel ellátva nem buzgólkodtak e téren. A legtöbb községben egyáltalában nem foglalkoztak a gyermekekkel és ahol volt is iskola, a népesebb helységekből is, mindössze egy-két tanulót láthattak falaik között, 20-nál többet talán még a legnagyobbak sem. Valóságos csoda, hogy ilyen körülmények között a parasztság egy jelentős része mégis megszerezte a betű ismeretét és a XVIII. századtól kezdve egyre gyakrabban találhatunk a megyei levéltárakban kemény parasztkézzel papírra vetett, nehézkes, szálkás betűkkel telerótt iratokat.

Legfeljebb a városi iskolák nyújtottak vigasztalóbb képet, hiszen a polgárság már csak foglalkozásánál fogva is rászorult az iskolai képzésre. A város mindenkor gondoskodott az iskolaépület fenntartásáról, a tanító fizetéséről. De azért itt sem voltak túlságosan magasak az igények. Azok a polgármesterek, bírák és tanácsbeliek, akik a XVIII. század első felében a magyar városok élén állottak, legtöbbször csak 2—3 évig jártak iskolába és autodidaktikus tapasztalás útján szerezték meg azt a bölcsességet, ami működésükhöz megkívántatott. A tanulókhoz képest mindig kevés volt a tanító: még 1800 után is 100 vagy annál is több gyerek jutott egy rektorra. A tanítók buzgalma is sok kívánni valót hagyott magá után: dologidőben inkább a kertjükben foglalkoztatták tanítványaikat, semhogy a tudományra oktatták volna.

A helyzet csak Mária Terézia uralkodása idején, annak második felében változott meg. A bécsi kormányban a racionalista államszemlélet jutott uralomra és annak értelmében kezdték a népoktatást fejleszteni. Ehhez járult a jezsuita rend feloszlatása, amely arra kényszerítette az államot, hogy az eddigi egyházi szerzetesrendi iskolázást a maga kezébe vegye. Először az egyetem tette államivá, majd fokozatosan szaporította a gimnáziumokat, kiadta az első állami egységes tervet, a Ratio educationist, amelyet az akatolikus iskolák nem fogadtak el. Ilyen intézkedések révén kezdett az 1770-es években a magyar *állami közoktatás* kialakulni és szervezete fokozatosan haladt előre. Hatáskörét, egységes vezetését egyre szélesebb körre terjesztette. Népoktatás feállítást sürgette a megyéknél, tanítóképzésről, tankönyvekről, iskolavizitációról gondoskodott. Az akatolikus iskolákra is kiterjesztette figyelmét: a görög keletieket teljességgel rendelkezése alá vonta, a protestánsok, különösen a reformátusok felett csupán laza felügyeletet tudott gyakorolni. A helytartótanács 1846-ban egy szabályrendeletet adott ki. Ebben mindössze arról volt szó, «hogy az értesítvények ezután az elemi, képző, s ipar iskolákra, úgy a középtanodákra, az egyetemre külön-külön, nem fél, hanem egész ívekre szerkesztessenek úgy, hogy az elemi és ezekhez számítható iskolákról egy évi értesítvények a fennemlélt s mellékelt Cs. k. német tartományokban divatozó, s a hon körülményeihez alkalmazott s már honi nyelven szerkesztett mellékelt jegyzékek szerint készíttessenek.» E látszólag jelentéktelen újítás az ország valamennyi iskolája feletti, egységes állami ellenőrzés behozatalát jelentette, mert minden fajta, fokú és felekezeti iskolára egyformán kötelező erővel bírt. Most már, két hónappal az iskolaév befejezte után, a helytartóság előadója biztosan tudhatta, miképp működtek az iskolák.¹ Így tehát 70 év alatt megszületett az állami közoktatás.

Ennek az új, központosított oktatási szervezetnek a sikerét a kevés számú új világi tanáron és tanítókon kívül elsősorban a piaristák segítették elő, akik 1750 után a jezsuiták örökét vették át. A rend, legnagyobb kiterjedése idején, 31 magyar város iskolájában oktatott. Pedagógiája sokban különbözött a jezsuitákétól és tudatosan távolodott tőle. Így népoktatással is foglalkozott, tehát a nemnemesekkel,

¹ Közoktat. oszt. 1846, kútfő 12, tét. 5.

különösen a polgársággal igen szoros kapcsolatba került. A pedagógiai és szaktudományi újításokat mindig pártolta, Newton fizikáját és Kant filozófiáját elsőknek tanította Magyarországon. A jezsuita verbalizmus-sal szemben a didaktikai realizmus hívei voltak és reális volt a tánterv is. Evvel gyakorolt maradandó hatást: iskoláiban nem szónokló nemesurakat, hanem ügyes mesterembereket, élelmes kereskedőket, derék hivatalnokokat, reális földbirtokosokat nevelt. A racionalizmus korának tevékenykedő embere volt egyúttal a piarista nevelési ideál is és az ő érdemük, hogy ez az embertípus olyan nagyszámú képviselőre talált a reform kor magyarságában.¹

Ezek a pedagógiai újítások nem légyeres térben játszódtak le, nemcsak elméleti kihatásuk maradt fenn, hanem élénk társadalmi visszhangot is váltottak ki. A városokban megszorodtak a középiskolák, egyre több polgárfi látogatta őket és az 1790-es országgyűléssel kapcsolatban már több szemlélő észrevette, hogy a polgárok műveltsége sokban felülmulja a nemeseket. Természetes, hogy a polgárok igénye műveltségükkel egyenes arányban növekedett és egyre igazságtalanabbnak találták a nemesség országvezető szerepét, azon csoport vezerségét, amelyet ők vagyon és műveltség dolgában felülmulni látszóttak.

A nemtelen gyermekek, a paraszt- és jobbágyfiak előtt csak később nyílt meg a magasabb iskolázás lehetősége. Bizonytalan származású koldusdiákokat, akik a legnagyobb nélkülözések közt tartották fenn magukat és tanultak, a XVI. század iskolái is ismertek, különösen a reformátusok. De ekkor még csekélyebb számban találhatók és ha iskoláikat be is fejezték, lehetetlen volt számukra a magasabb társadalmi érvényesülés. Úgy látszik, csak a napoleoni háborúk idején, amikor a nagy mezőgazdasági konjunktúra bekövetkezett, vagyonosodott meg annyira a parasztság, hogy gyermekeit nagyobb számban tudta iskoláztatni. 1820-tól kezdve egyre több parasztfiút találhatunk a középiskolákban, viszont a nemesek arányszáma egyre csökkent. 1780-ban a pesti piarista gimnázium tanulóinak majdnem 40%-a volt nemes, 1840-ben már csak alig 30; ugyanakkor a nemtelen és honorácior szülőktől származó diákok arányszáma 17,5%-ról 40,5%-ra növekedett.² Tehát a szegényedő nemességgel szemben egyre több polgár- és parasztfiú nyert magasabb iskolai képzést.

Ez az új oktatási rendszer, szemben az előző kor formális retorikai képzésével, most már intellektuális-reális nevelést nyújtott. Rendszeres művelődési anyagot adott tanítványainak, amely az élet minden oldalára kiterjedt és melynek a hatását, későbbi évek, más foglalkozásuk során sem tudták, de nem is akarták levetni. A pedagógiai rendszer tehát maga is visszahatott a társadalom fejlődésére, amelyből kisarjadzott. A népiskolák elterjesztették az írástudást, az írás szerepe egyre fontosabb lett és a polgári kereskedő vagy iparos, akinek az apja talán

¹ A piaristák történetének számos részét örökölték meg az elődeikre méltán büszke utódok, így Csösz Imre, Duda János, Horváth Sándor, Pallmann Péter, Gulyás János, Ongrádi József stb., de különösen Prónai Antal és Takáts Sándor. Egységes szempontú rendtörténet, bár kívánatos lenne, még hiányzik.

² Kósa János: Budapest kialakulása, Magyarságtudomány, 1936, 110 l.

még írni sem tudott, most már nem tudta a maga vállalkozását üzleti könyvek, számlák és levelek nélkül lebonyolítani. A magasabb iskolák pedig olyan tág anyagot nyújtottak, hogy szükségképpen be kellett következnie a specializálódásnak és kialakultak az egyes foglalkozási ágak.

V.

Évvel újkori társadalomváltozásunknak egyik igen lényeges részét érintettük. Jelenkori szociális berendezkedésünk lényege, hogy az egyes foglalkozásokon belül erős differenciálódás következett be: a mezőgazdasági, ipari és szellemi munkásság ezerféle finomabb megkülönböztetés szerint elkülönült egymástól és a társadalmi rétegek változatos egymásutánját tárja elénk. Majd minden egyénnek más a foglalkozása, annak üzéséhez nemcsak általános, de szakműveltség is szükséges és mennél nagyobb felkészültség kívánatos, annál magasabb társadalmi rangot biztosít tulajdonosának. Ezért nevezhetjük ezt a társadalomstruktúrát intellektuálisnak és azokat a szellemi munkásokat, akik a társadalom vezetőit adják intellektuális rétegnek. Az egyes, nagyjából azonos foglalkozású egyének, akiknek legtöbbször a vagyoni helyzete is hasonló, az osztályokat alkotják.

Az individuális foglalkozásoknak ez a gazdag kialakulása és a társadalmaknak foglalkozás szerint való rétegződése olyan jelenség, amelyet eddig soha és sehol sem tapasztalhattunk. Az Európán kívül élő primitív népek előtt máig is ismeretlen, a Földközi tenger vidékének antik kultúrnépei sem ismerték: egyedül Európában és ott is csak a XVIII—XIX. század folyamán fejlődött ki.

Természetesen ottani megjelenése is hosszú, évszázados fejlődésnek az eredménye. Max Weber és Troeltsch régebben rámutattak, hogy a protestantizmus már a XVI. század folyamán az egyes ipari és kereskedelmi foglalkozásoknak megbecsülést, úzóiknek öntudatot nyújtott, bizonyos műveltséggel kapcsolta össze, azaz hivatássá emelte őket. A fejlődés másik gyökere a középkorba nyúlik vissza, amint arra Hajnal István utalt. A céhszervezet korában indult meg az ipari termelés szakszerűvé válása, az egyes iparágak kifinomodása és a középkor végén már 2—300 különböző fajta céhet, tehát annyi iparágat is ismertek, pl. a bőr feldolgozásával 10 különböző céh foglalkozott, a szövés-fonással, posztó- és selyemgyártással majdnem 50, amelyek a maguk finom munkájával a mai textilipar alapját vetették.

Mindkét társadalmi jelenség kizárólag Európában figyelhető meg. Kétségtelen, hogy az idegen világrészek hűbéres-rendi társadalma egy és más téren megelőzte az európaiat, így pl. Kína igen korán központi hivatalszervezetet és ebből kiindulva állami közigazgatást teremtett. Az európai államok között e téren is Franciaország vezetett, ahol Szent Lajos király kezdte meg a központi hivatalok felállítását. Németország területén csak 1500 körül alapították a Habsburg császárok az első nagyobb hivatalokat, amikor a francia kamarákban, parlamentekben, kerületekben már polgári származású jogtudós hivatalnokok működtek. Ezek alakították ki a szellemi foglalkozási ágakat, teremtették meg az

intellektuális réteg ösét, ők voltak a modern társadalom kovácsai és szerepüket Schmöller óta kellőleg méltatta a történetírás.

A magyarság is részes volt az egyetemes európai társadalomfejlődésben, csak hogy az itteni viszonyok közt ugyanaz a szociális mozgalom más képet nyert. Így Magyarországon egészen különleges tagozódás következett be a *földműves foglalkozási ágak* között, amely másutt alig található fel. Jól tudjuk, hogy nyugaton ez a társadalmi csoport iparosodás során eltűnt, legteljesebben Angliában, Franciaországban a forradalmi földreform után elpolgáriásodott.

A mai magyar parasztságot viszont épp az jellemzi, hogy nem egységes. Sokfajta, különböző kondíciójú egyén alkotja és az azonos helyzetűek száma egy vidéken oly kicsiny, hogy megszervezésük, közös érdekképviselésük megalkotása már csak ezért is nehézségekbe ütközik. A napjainkban virágzó szociográfiai irodalomé (amelynek történettudományi szempontból felbecsülhetetlen értéke van) az érdem, hogy a parasztságnak erre a határozott rétegeződésére rámutatott és feltárta, mint következnek egymásután a különböző paraszttársadalmak: a zsellérek sok faja, a pusztai, tanyai, belső cselédek, kommenciósok, napszámok, törpebirtokosok, kis- és nagygazdák stb. Ezeknek a mai helyzetét, nagyjából, már ismerjük. De a multa vonatkozólag a történelem még nem tette meg a magáét. Nem tudjuk, miként alakult ki ez a helyzet, hogyan következett be a társadalmi differenciálódás. Kétségtelen, hogy már a jobbágykorszak idején megkezdődött, bár a földesúri ellenőrzés, az úrbéri megkötöttségek sokban akadályozták kifejlését. A földesurak vigyáztak, hogy alattvalójuk ne tegyen szert túlnagy birtokra, így pl. sok helyen egy teleknél nagyobb földet nem bíztak a jobbágy kezére. Különösen a Dunántúlon és Felvidéken tartották be ezt az elvet, ahol a török uralom alatt nem szűnt meg a nemesi birtoklás folytonossága. Evvel szemben az újratelepített területeken, ahol állandó volt a népességhiány és állattenyésztés virágzott, hatalmas földdarabok álltak a parasztok rendelkezésére és a parasztvárosok nagykiterjedésű birtokokról tárgyaltak uraikkal.

A mezőgazdasági bérmunkásságnak több fajtáját ismerték. Férfi napszám helyett szívesen alkalmaztak asszonyokat, akik kisebb bérért dolgoztak. Legmagasabb bért az aratók kapták: az 1820-as években az arató, nyomtató és cséplő munkásnak 30 kr napszám, vagy élelmezés és 15 kr járt. Legtöbbször azonban részesekként végezték az aratást, amikor is a tiszta búza 16-ik, a kétszeres és a rozs 12-ik, a tavaszi 11-ik része jutott nekik. A mezei és szőlőmunkásokat körülbelül egyformán fizették. Egy 1824-ből való bértáblázatuk így festett:

szőlő munkásokra nézve:

férfi szőlő-kapás, metsző, döntő és választó napi bére:

	tartással	13 kr,	anélkül	26 kr
asszony személyé	«	10 «	«	20 «
trágya hordóé	«	10 «	«	20 «
venyige-szedőé, kötőzőé	«	8 «	«	16 «

mezei munkásokra nézve :

kaszásoké, boglyarakóké, petrencehordóké :

	tartással	13 kr,	anélkül	26 kr
kapásoké	«	12 «	«	24 «
alkalmatos gyűjtőké	«	6 «	«	15 «

Nem tartoztak szorosan ehhez a bér munkássághoz a fontos falusi iparágak művelői: az ácsok, kőművesek, cserepezők és segéd munkásaik; de azért ők is félig paraszti sorban éltek. Legtöbbször volt némi földjük is, amit megműveltek és napi bérüket, ami a fentiekhez viszonyítva volt, elég magasnak mondható, a mezőgazdasági munkásokkal együtt állapították meg.¹

A Mária Terézia-kori felvilágosodás kezdte a parasztokat mezőgazdasági ismeretekre és többtermelésre oktatni. Népszerű könyveket írtak és osztattak szét körükben, templomi predikációk útján akartak rájuk hatni, majd pedig az iskolát is igénybe vették erre a célra. A magyarnyelvű mezőgazdasági irodalom csak 1820 körül indult meg erőteljesebben, mikor Pethe, Schams, majd még sokan mások buzgólkodtak e téren. Ezáltal a földművelés megtette az első lépést, hogy foglalkozásból intellektuális hozzáértést kívánó hivatássá lépjen elő és harcra induljon a régi, hagyományokhoz ragaszkodó gazdálkodással. Evvel párhuzamosan kialakult a parasztöntudat, amely az 1848-as eseményekben, földosztó törekvésekben nyilvánult és amelyet Szabó Ervin örökített meg nem minden elfogultság nélkül. Sajnos, azonban a kezdő lépések után nagyon lassan következett a többi. A magyar földművelő társadalom intellektuális szakműveltsége ma is hiányos és e hiányok pótlása egyre nagyobb akadályokba ütközik, öntudata talán nagyobb fokú, mint 1848-ban volt, de kizárólag a passzivitásra irányított és társadalmi helyzete éppoly alacsony, mint akkor.

A kézművesmesterségek körében már a céhszervezet korában megindult az *ipari foglalkozások differenciálódása*. Így pl. 1830-ban a 100,000 lakosú Pesten 144 különböző foglalkozást űző iparost lehetett találni.² Tehát az ipari termelésben észrevehető finomodás következett be, de ez nem a céh érdeme. A magyarországi céhek a XVIII. századtól kezdve inkább terhet jelentettek az iparfejlődés számára: néhány jómódú, családi kapcsolat által összefűzött mester érdekszövetkezet volt mindegyik és a legkíméletlenebb módon arra törekedett, hogy a helység piacán egyedül uralkodó legyen. A céh a tőkés céhszervezet volt a piac leigázására és hogy Magyarország területén a háziipar sosem lett nagyarányú, az részben a céhipar bűne, amelyik a falusi házaló mesterembereket egyre nagyobb sikerrel zárta ki a városokból.

A céhek kizsákmányolása ellen csak egy intézmény védte meg a társadalmat s az is kétélű fegyver volt: nemcsak a céhek vágyainak

¹ A díjakat Pest megye állapította meg. Számunkra csupán a Fővárosi levéltárban őrzött másolatok voltak hozzáférhetők: Hirdető levelek jegyzőkönyve, 1818—27, különösen p. 106—110, 137—8 és a számozatlan lapok.

² Carl Patiss: Beschreibung der königl. Freistadt Pesth, Pesth, 1833, S. 124-8.

szabott határt, hanem az ipari vállalkozásnak, a nagyüzemek létesítésének is gátat vetett és így az ország iparosodását is hátráltatta. A rendeket u. i. megillette az a jog, hogy az egyes iparcikkek árát limitálják, sőt a munkabérek és a munkaidő megállapításába is beleszóljanak. Bár a limitáció mindig a kenyér árára való hivatkozással szabta meg az iparcikkeket, mégis érthető, hogy a megyei nemesség ilyen ténykedése során, akaratlanul is, a maga érdekeit érvényesítette. Tehát az iparos üzleti sikerét sok esetben nem a szorgalma, hozzáértése és ügyessége alapozta meg, hanem az a véletlen tény, hogy a nemesi vármegye mennyiben állapította meg ennek vagy amannak az iparcikkeknek az árát. Ez okozta, hogy a céhmesterek mindig gyűlölettel eltelvek a nemesi rendszer ellen és ilyen felfogásuknak II. József óta többször is kifejezést adtak: másrészt pedig a rendeket ez készítette öntudatlan merkantil gazdaságpolitika folytatására

Ilyenformán a magyarországi céhek élete mindig vérszegény maradt. Pedig a céhszervezet elterjedt nemcsak a szabad királyi városokban, de a mezővárosokban és a falvakban is. De a nemességnek kiszolgáltva, a bécsi kormánytól (amely az ország iparosodását nem akarta előmozdítani) nem támogatva, a gazdasági életben tekintélyes szerepet nem játszhatott. Szűklátókörű, kicsinyes marakodások, egyházi ünnepek alkalmából való felvonulások, lövészegyletesdi játékok töltötték ki az életét. Jelentőségét csökkentette, hogy az ország iparosainak nagyobbik fele sosem volt céhtag. Még a városokban is, ahol a magisztrátus szoros kapcsolatban állt a céhszervezettel, megtúrták a kontárokat, csak bizonyos korlátozásokat alkalmaztak velük szemben. Így pl. nem volt szabad nyitott boltot vagy segédet tartaniuk, inast nem szabadíthattak fel, hetivásárokon nem árulhattak stb. Ezenkívül szabadon űzhették mesterségüket és a meggazdagodás lehetősége is nyitva állt előttük. A mezővárosokban és falvakban még nagyobb tér nyílt meg a kontárok előtt, hiszen a szegény kis falusi céhek igazán nem rendelkezettek akkora hatalommal, hogy monopoliumukat érvényesíteni tudták volna. A nemesi telkeken, ahová semmilyen városi vagy céhhatóság el nem ért és ahová a merkantilista földesurak szívesen telepítettek iparosokat, kizárólag kontárok laktak. Ezeknek az életkörülményeiről pontos felvilágosítást nyújt az a vizsgálat, amelyet az 1830-as, 40-es években helytartósági rendeletre a vármegyék folytattak. Így Zemplén megyében a hegyaljai járás területén nemesi telkeken nem találtak kontár. Más természetű telken lakó kontár inast fel nem szabadíthatott s ha ilyet befogadna, az itt eltöltött időt a céh neki be nem számítja. A nagy-szentmihályi járásban kontárok nagy számban laktak, legényt, inast tartanak, azonban inast csak a céh szabadíthat fel, amelyik ilyenkor egy céhmesterhez adja be egy időre. Homonna mezőváros környékén valószínűleg hemzsegnék a fuserek: a falvak mindegyikében 3—4 ilyen található. Ugyanakkor Komárom megye azt jelenti: «Ezen nemes Vármegye kebelében nem tsak Falukban, és Pusztákban, de városokban is számosan találtak mesterséget tanult és azt űző több féle oly mester emberek, kiknek nem lévén tehetségök a Czéhbe állhatási díjat megfizetni, hogy mégis élelmöket megkereshessék, mesterségöket mint kontárok

folytatják, az illy sorsu mester emberek laknak nem tsak nemesi, de urbéri és városi polgár Telkeken is.» Műveiket lakásukon szabadon árulíthatják, országos vásárokon a céhmesterektől elkülönítve, de heti vásárokon nem.¹

Viszont ugyanakkor a céhmesterek a bérmunkások nagy számát foglalkoztatták. Ugyanis a céheken belül a mesterek száma szintén simitáltatott, tehát a segédek előtt nem lebeghetett az a remény, hogy valaha is önállók lehetnek. Sorsuk örökre a bérmunkás-élet maradt, mindenkor kiszolgáltatva a munkaadók kénye-kedvének. Munkaidő- és munkabér-szabályozást, napjaink szociálpolitikai vívmányait, azon idő még alig ismerte. A városi iparoslegények heti 90 órát dolgoztak, még vasárnap délelőtt is kötelesek voltak a ház körüli teendőket ellátni. Fizetésüket természetben kapták, készpénzfizetés egészen minimális volt. Szaktudásuk elnyeréséről az ipar- vagy rajziskolák gondoskodtak, amelyeket Mária Terézia állíttatott fel a nagyobb városokban.

Mivel az iparos maga árusította portékáját, tehát a *kereskedelem* nem differenciálódhatott hozzá hasonló mértékben. A rendi korszak voltaképpen csak a termény-, importáru- és vegyeskereskedőket nevezte «kereskedőnek», akik árujukat nem maguk állították elő. Ők a földműves társadalom termékeit vették meg és adták tovább, rendszerint idegen országba. Így két fél került egymással szembe: a kereskedő, akinek jelentős forgatóke készpénze volt, de nemesi kiváltság híjjával földbirtokot nem szerezhetett, termelővé sosem léphetett elő és a nemesi földbirtokos, akinek birtoka volt, de hitel híjjával kellő pénzösszeghez sosem juthatott. A termelők, mivel megszervezettségük hiányzott, védtelenebbül álltak a kereskedővel szemben; másrészt pedig, a társadalmi differenciálódás kezdetleges volta miatt, a semmit nem termelő, csupán közvetítő kereskedőt könnyen nézhatték élösködőnek. Ez magyarázza azt a megvetést és gyűlöletet, amivel a rendi társadalom a kereskedést mégtélte és aminek a nyoma még napjaink közvéleményében is fellelhető. Kereskedelmet csak a rendi társadalmon kívül álló, megvetett jövevények űztek: örmények, görögök, zsidók. A nemesi társadalom tagjai nem ereszkedtek le ilyen foglalkozáshoz. Jogutódja, a magyar középosztály örökölte ezt a beállítottságot és mind a mai napig bizonyos averzióval viselkedik a kereskedelmi pálya iránt.

A kereskedelem differenciálódása csak lassan haladt előre. Amíg az iparosok százféle céhet alkottak, mert különböző volt az érdekük, addig a kereskedők mindig közös céhbe állottak össze. Komolyabb érdek-összeütközésre csak 1825 után került sor a kis- és nagykereskedők között, amelynek eredménye az lett, hogy az utóbbiak különváltak és külön céhet alakítottak. A 40-es években a zsidó kereskedők is külön szervezkedtek.

Ekkor már megindult a kereskedelmi ágak különválása. Előbb az egyes luxus-cikkek árusítói specializálták magukat és fűszer-, bor-, dohány stb. kereskedést nyitottak. Majd a 40-es években, főként az

¹ A Civ. Dep. Fons 73 foglalkozik hosszú éveken át a kontárokkal, közölt adatok 1845-ből, p. 1—2.

iparegylet munkássága révén, megszületett a magyar nagyüzem, amely már gyári keretek között termelt, nem lépett közvetlen érintkezésbe a fogyasztóval, hanem a közvetítő kereskedelemnek adta át áruját.

Igy vált egyre bonyolultabbá a kereskedelmi élet szervezete és ez maga után vonta a szakképzés átalakítását is. A kereskedelmi szakoktatás kezdetben a céh kezén volt, amelyik elég rendszertelenül, szokászerű keretek között űzte ezt. 1830-ban alakult az első magán kereskedelmi iskola Pesten, amelyet lassan több más is követett.

Troeltsch és Weber kimutatta, hogy a nyugateurópai államok kapitalizmusának kialakításában mily nagy szerepet játszott a *protestantizmus*, amely a maga erkölcsi rigorozitását a kötelelességteljesítés terére is átvitte és az ipar-kereskedelmi foglalkozásokat is szakrális alappal látta el. Kérdés, hogy Magyarországon megfigyelhető-e hasonló tendencia. A felületes szemlélet azt mutatja, hogy a magyarországi óprotestantizmus (XVI—XVII. század) fejlesztőleg hatott az iparra és kereskedelemre és elősegítette a kapitalizálódást. Azok a városok, amelyekben élénk iparosélet folyt, egyúttal az új hitnek is erős fészkeivé váltak. A XVIII. században a városok egy része visszatért a katolikus vallásra, az akatolikusok működését erősen megszorította a központi kormányzat. A protestáns nemeseket a rendiség a földbirtokhoz kötötte és mivel ily módon kényelmes megélhetést találtak, nem kezdtek kockázatos vállalkozásokba. Jóformán csak az evangélikus-német polgárságban maradt fenn a vállalkozási kedv és az üzleti koncepció; de egy-magában gyenge volt ahhoz, hogy szembeszálljon a nemességgel és a kormánnyal. A katolikus városokban a piaristák reális nevelése arra törekedett, hogy polgári tanítványaikból jó üzletembereket faragjon; de működésük a protestánsok helyzeti előnyét csak némileg tudta megváltoztatni. Ennek az állapothoz hasonlóan a nyoma ma is meglátszik a magyar társadalom tagozódásán: a protestánsok arányszáma az ország iparosai és kereskedői közt még napjainkban is kedvezőbb, mint a katolikusoké

VI.

Már a fentebbiek során is szembeűnt, hogy a magyar társadalomfejlődés sokban különbözött nyugati szomszédokétól, különösen a némettől. De még inkább feltűnik a különbség, ha a szellemi foglalkozások alakulását vizsgáljuk. Így rögtön a leglényegesebb pontban, a *hivatal-szervezet* tekintetében Magyarországot sosem lehetett Franciaországhoz és a német tartományokhoz hasonlítani. Itt a rendi hivatalokat sosem szorította ki a fejedelem központi hivatala, a polgárság abban nem tudott érvényesülni és egységes közigazgatásról szó sem lehetett.

Az ország vezetése a rendi nagyurak (nádor, bán, főispánok) kezében volt és a nemesség gravamennek tartotta, ha ezeket az állásokat nem töltötték be. Ferdinánd király, az örökös tartományok hivatal-szervezetének megalapozója, még 1528-ban a pénzügyek kezelésére kamarát állított fel Magyarországon is és ettől kezdve két évszázadon át ez volt a Lajtán inneni országrészben a központi hivatalok egyetlen, gyenge képviselője. A szervezet csak akkor gondolhatott további ter-

jeszkesésre, amikor a szervitori intézmény és vele együtt a rendi urak szerint megoszló hivatalszervezet végképp felbomlott és a királyi hatalom maga alá gyűrte a rendit. Így született meg az 1723-i országgyűlésen a *helytartótanács*, amely ötnegyedszázados fennállása alatt az ország legfontosabb kormányzó maradt. Működésének hosszú ideje alatt hatalmas fejlődésen ment keresztül: lassankint az államélet és közigazgatás minden ágát ügykörébe vonta. A jozefinista reformok során, 1784-ben ügyosztályokra (departamentumokra) oszlott és 20–30 ilyen ügyosztály intézte a hivatalos teendőket. Elnöke a nádor, illetve Mária Terézia alatt a helytartó volt, tehát Batthányi, az utolsó nemzeti nádor (1765) halála óta mindig az uralkodó család valamelyik tagja vezette az ország első hivatalát.

Alatta állt a hivatalnoki kar, amely tanácsosokból, titkárokból, fogalmazókból és a segédszemélyzetből tevődött össze. Számuk egyre növekedett: 1848-ban 27 tanácsnok szolgált az elnök körül. Közülük kettő (Szaniszló Ferenc és Jekelfalussy Vince) választott püspök volt. Rendi nagyurakat is lehetett köztük találni: Majláth országbíró, Keglevich főtárnokmestert, Vay Miklós koronaórt, a társhivatal részéről Almásy Móricot, a kamara alelnökét; azonkívül néhány arisztokratát: Széchenyit, gr. Zichyt és Erdődy János főispánt. Így a tanácsosok közül mindössze 15 volt köznemes, képzettségükre nézve legnagyobb részt hites ügyvédek, tehát a mai jogászok ősei. A szakismereteket Stáhly, az orvos-, és Schedius, az esztétika-professzor képviselte. Az ügyeket még mindig kollegiálisan intézték: egy-egy tanácsülésen 10–15 tanácsos jelent meg, ahol az ügyeket departamentumok szerint felosztva, egy-egy szakreferens által előadva az egész plénum előtt vették tárgyalás alá.

A hivatalnoki kart 20 titkár, 22 fogalmazó, 14 fogalmazó gyakoronok egészítette ki. Az iktatóhivatal, szintén 1848-ban, 10 főből, az irattár 21, a kiadói 47, a számvevői hivatal pedig 98 főből állt, tehát igen kislétszámú tisztviselői kar intézte az ország legfőbb dikasztériumának, a mai minisztériumok őseinek ügyeit.

Ehhez a kisebb hivatalok egész sora járult, amelyek több-kevesebb függőségben állottak a helytartótanáccsal. Így a közalapítványi fő- és fiókpénztárak, a tartománybiztosság, a közlekedési bizottság (Széchenyi alkotása), a tanulmányi és központi könyvbíráló főhivatal, a közalapítványi ügyigazgatóság stb. Ezeknek hivatali személyzete szintén kislétszámú, 2–4–6–10 nemesúrból állott, vezetője rendszerint táblabíró, tehát rendileg is értékelt úr volt. Ezen belül futottak meg a közhivatalt vállaló kismesek bürokratikus karrierjüket, amelyeknek a során nem egy lett elszegényedett, birtoktalan nemesifjúból tekintélyes és vagyonos hivatalnok.¹

Ez a hivatalnoksereg nemesi hangot és magyaros színt biztosított a helytartótanácsnak. Egészen másképp festett a másik nagy központi hivatal, a magyar királyi udvari *kamara*, amelyet Mária Terézia reform-

¹ *Ember Győző*: A m. kir. helytartótanács ügyintézésének története, Bpest, 1940. Az egykorú schematismusokat is felhasználtuk.

intézkedései fiatalítottak meg. De az ország pénzügyeinek legfőbb intézője sokkal maradibb, középkoribb berendezésű volt, ügyvitele sokkal jobban szétaprózódott, hogysen egységesen, gazdaságosan és tervszerűen vezethette volna a fináncpolitikát. Irányítói, az elnök és a két alelnök, rendszerint a magyar arisztokrácia tagjai közül kerültek ki, akik vajmi kevés reális érzékkel és pénzügyi talentummal rendelkeztek. Szervezete és működése egyébként a helytartótanácséhoz hasonlított: 15 tanácsos, 20 titkár, 19 fogalmazó és 32 fogalmazó gyakornok alkotta a gerincét. Ehhez járult az alsóbb hivataloknak áttekinthetetlen sokasága, amelyek az erdészeti, bányászati és postai ügyeket intézték, a kamarai igazgatóságok és az uradalmi főtisztségek stb., amelyek az egész ország területét behálózták. Főbb hivatalnokaik nemesek voltak, de a kisebb bürokráciában polgárok és nemtelen származású egyének foglaltak helyet. Ezek akárhányszor az országon kívül született csehek, morvák és osztrákok voltak, csekély iskolai képzettséggel rendelkeztek és nyomorúságos fizetésükből szűkösen tengették életüket. Ők adták a kamara németes jellegét és miattuk kísérté a magyar közvélemény bizalmatlansággal ennek a hivatalnak a működését.

Kétségtelen, hogy a kamara élete telve volt packázással, panamával, protekcióval, bürokratikus csúrés-csavarással. Itt működtek azok a rossz hivatalnokok, akiknek a képét a XIX. századi magyar szépirodalom olyan visszataszító színekkel örökítette meg. Másfelől azonban nagy érdeme van a magyar intelligencia kialakítása körül. Poros íróasztala és egészségtelen szobái (amelynek a nyomát maig is őrzi a régi pénzügyminisztérium épülete a Várban) egymásután szívták fel a nemnemesi származású hivatalnokokat. Az ő számukra csak ez az egy hivatal állt nyitva, az egyetlen, amelyik a rendi privilégiumokkal nem törődött. És bár protekció nélkül nehéz volt az előrelépés, lassankint mégis előrehaladtak a tíz «Dienstclassis» szerint emelkedő fizetési fokozatok során. A mindennapit megkeresték, a munkaidő csak délelőttre terjedt ki. Így nem csoda, hogy a XIX. század első felében a magyar írók hosszú sora állt kamarai szolgálatban, így Holosovszky, Gombos, Frankenburg stb.¹

A két nagy központi hivatalszervezet alatt álltak a törvényhatóságok: az 52 megye és 53 sz. kir. város; de alárendeltségi fokuk elütrött egymástól. A megyéket nem lehet pusztán végrehajtó szervek vagy lokális hivatalok gyanánt felfogni, ennél jóval nagyobb szerepet töltöttek be. A maguk területén az államélet mind három ágával (jogszabályalkotás, törvénykezés és végrehajtás) rendelkeztek. Statutárius joguknál fogva minden olyan tárgyra vonatkozólag statutumot hozhattak, amelyekről az országgyűlési törvények nem intézkedtek. Mivel pedig a rendi országgyűlés nehézkesen mozgott, a király és a rendek törvénydolgában alig tudtak megegyezni, tehát jóformán mindenről ők intézkedtek. Ha pedig a leérkezett királyi rendelet vagy helytartótanácsi

¹ A kamara XVI—XVII. századi helyzetét jogtörténeti szempontból bősegesen tárgyalja a magyar és osztrák vitairóadalom. Hivatalitörténeti szempontból érdekes *Herczog József* cikke, *Levéltári közlemények*, 1928.

utasítás a megyének nem tetszett, ellene felírhatott és fellebbezésének elintézéséig a rendelet végrehajtását felfüggeszthette. Mindez azt eredményezte, hogy a megye csak azt hajtotta végre, ami az ő tetszésével is találkozott.

A vármegyei szervezet lényegét nagyközönségünk is jól ismeri. A király által kinevezett főispánoknak akkora hatalma volt, amekkorát ki tudtak csikarni; az örökös főispánoknak gyakran semmi. A megyén belül a főispán meg a nemesi tisztikar ugyanolyan örökös harcot vívott egymással, mint a király és a rendek országos ügyekben; csak hogy itt, a kisebb küzdötéren legtöbbször az utóbbiak győzedelmeskedtek. A megye vezetése a közgyűlés által rendszerint három évre választott tisztikar kezében maradt, amelynek élén az alispánok és a szolgabírák állottak. A tisztikar összetétele megyénként változott: a nagyobbakban, mint pl. Pest, ahol a nádor volt az örökös főispán, tagjainak száma a 100 főt is meghaladta, de a kisebbekben is elérte a harmincat.

Közvéleményünk tévesen azt tartja, hogy a megyei hivatalt nobile officiumnak fogták fel. Holott a tisztviselők igen tisztességes fizetést kaptak és minden ténykedésükért díjazásban részesültek. Grünwald Béla már elmondta, hogy Mária Terézia uralkodásának a végéféle a főispán fizetése 1500 frt-ra, az első alispáné 6—800, a másod alispáné 300, a főjegyzőé 500, a főszolgabíróé 300, az ügyészé 300, a pénztárosé 500, az orvosé 400 frt-ra rugott. Összehasonlításul érdemes felemlíteni, hogy egy városi tanító ugyanakkor 60, a városi altiszt 18 frt-ot és még kevesebbet húzott. A megyei fizetés tehát ebben az időben fényes megélhetést biztosított, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy az a kor hivatali időt és hivatali rendet nem ismert, tehát mindegyik tisztviselő akkor intézte el hivatalos ügyeit, amikor kedve és egyéb elfoglaltsága arra időt engedett. Mindez kedvelté tette a nemesség előtt a megyei hivatalviselést, egyre nagyobb számban tödült oda, a tisztviselők számát egyre szaporították, hiszen azoknak az eltartása a *cassa domestica* révén jórészt úgysis az adózó nememeseket terhelte.

A hivatalbeliek tehát a saját pályafutásuk érdekében arra igyekeztek, hogy minden téren a választóik, azaz a megyegyűlést alkotó köznemesség osztályérdekeit szolgálják. Ez a tény magyarázza a megye beállítottságát. A *senatores boni viri, senatus mala bestia* elve itt is érvényesült. Az egyes nemesurak, mint egyének, szociális érzékkel és reformvággyal telvék; de a hivatalos megyei igazgatás nem pártfogolta se a földművest, se iparost, szabad embert vagy jobbágyot. A megye egyaránt limitálta a mezőgazdasági és ipari termékek árát, a munkabéreket és ezt, valamint az adókat mindenkor a maga érdekében szabta meg. A megyei tisztviselőket nagy realitás-érzék, agilitás, sok jó tulajdonság jellemezte; de a hivatalszervezet, a maga természetes nehézkedési erejével, maga után vont a megye osztály-beállítottságát.¹

A városok szintén osztály-érdekképviseleti alapon szervezkedtek. A bíró, a polgármester és a tanácsosok egy kicsiny, önmagát kiegészítő

¹ A megyék újkori hivatalszervezetére vonatkozólag irodalmat nem ismerünk. A megyei tisztikart közli az Iparcím-tár 1847. évre.

testületnek, a választó polgárságnak köszönhetőek megbízatásukat. Egy-egy szűkkörű klikk uralkodott a városházakon, amit a városi közönség még csak nem is ellenőrizhetett. Ezért volt oly gyakori bennük a sikkasztás, hűtlen pénzkezelés, ami miatt szinte évenként indult vizsgálat valamelyik városi magisztrátus ellen. A városok nem tudták olyan erélyesen megvédelmezni a reájuk bízott érdekeket, mint a megye: a helytartótanács és a kamara szűk pórázon tartotta őket. Bár őket is megillette volna a statutárius jog, evvel csak kis mértékben merészeltek élni. Óvakodtak minden kezdeményezéstől, minden önállóságtól; megjegyzés nélkül teljesítették a központi hivatalok rendeleteit és a legcsekélyebb ügyben is rögtön hozzájuk fordultak. A megyei szervezet, a nemesi erő-túltengés végzetes passzivitásra kényszerítette a városokat és a polgárságot.

Pedig kulturális szempontból igen értékes elemet képviseltek, bürokratikus tekintetben igen megnyerő képet nyújtottak. Pontos és jó bürokraták voltak, szorgalmasan és az előírásoknak megfelelően gyártották az aktákat. Szervezetük szintén kollégiális volt: az ügyeket a tanácsülésben vették sorra és a plénum előtt tárgyalták. Ilyen ügykezelés mellett sok demokrata vonást lehetett felfedezni: a nagyhatalmú polgármester és bíró, aki rendszerint nemesi privilégiummal is rendelkezett, személyesen intézte el a szegény kisember ügyét és sajátkezűleg írt választ a kérvényére. Ezt az eljárást sokban magyarázza a városi élet kisszerűsége, a hivatalszervezet szűk volta. A nyugateurópai demokrata eszmékért az egyes kiválóbb polgáremberek és nemesek lelkesedtek, de maga a város sosem lett annak bátor előharcosa.¹

E különböző hivatalok keretén belül egységes *szolgálati szabályzatot*, *hivatali pragmatikát* (napjaink bürokratikus életének legfontosabb ismérvét) hiába keresnők. A szokásszerűség uralkodott mindegyikben, ügyeit a többire való tekintet nélkül intézte. Legjobban szemlélteti ezt a hivatalos akták kiállításának módja, amely mindenütt más volt és az egész rendszeren belül szerfölött oktalanul volt berendezve.

A helytartótanács, amelynek hivatalos nyelve a latin, a barokk kor hagyománya gyanánt nehézkes, körmondatos, hosszú közbeszúrásokkal, zavaró kitérésekkel és szükségtelen megjegyzésekkel teletüzdelt stílust használt. A fogalmazók legfőbb igyekezete odairányult, hogy az akta egész tartalmát egy mondatba tudják belesűríteni, amely így akárhányszor hosszú oldalakon át kígyózott és az elme csak fárasztó megerőltetéssel tudja kanyargó menetét követni. Ez napjaink hivatalos nyelvének egyenes őse: innen származik körmondatos körmönfonsága, a fogalmak aprólékos és nehézkes körülírása, amely közelről nézve oly nagy pontatlanságokat takar, magyartalansága és érthetlensége. Akkoriban, a XVIII. században, a jezsuita retorikán nevelkedett előkelők nyelve volt ez, amely lesüllyedt kulturkincs gyanánt, oktalan hagyományként ma is él a közhivatalokban.

A kamara a német nyelvet használta, de stílusa semmivel sem volt

¹ A városi hivatalokról nagy irodalom szól, legkimerítőbben *Schmall és Oszetky* művei.

különb a másikonál. Az amúgyis nehézkes stílust, amit a helyesírási következetlenségek tettek változatossá, csak még bonyolultabbá tette, hogy a pénz-, terület-, súly stb. mértékek használata egy aktán belül sem következetes és hogy a számadások, még az egyszerű összeadások esetében sem szoktak teljes pontossággal krajcárookra, vagy dénárookra meg-egyezni.

Am mindezek az akták csinosak és rendesek azokhoz képest, amelyeket a megyék állítottak ki. A középkori diplomatikának az a meg-állapítása, hogy a megyei kiadmányok alakja sokkal rendetlenebb, írása olvashatatlanabb, fogalmazása pongyolább, mint a központiaké, — fennáll az újkor századaiban is. Írásuk szemrontó, nagyszámú rövidítést használnak, amelyek pedig már kezdtek kimenni a divatból és a formá-tumuk rendkívül változatos: visszatükrözi írók egyéniségét. A köz-ponti hivataloknál és a városiaknál Mária Terézia idejében jött divatba az egységes papíros használata, amely a mai ú. n. miniszterpapírosnál valamivel nagyobb alakú és vastagságú ívpapír volt. A finomabb, fehér színű szolgált tisztázat papíros és egy olcsóbb, kékeszínű fogalmazvány gyanánt. De a megyei életben ezek csak nehézkesen vagy sehogysen jöttek használatba. A szolgabírák és nemesurak olyan papírra írták fel hivatalos ügyeiket, amilyen éppen a kezükbe akadt. Elég volt, ha pecsét-jükkel ellátták: ez az egy minden egyéb külsőségnél jobban szavatolt a hitelességért. Ezért aztán a megyei irományok között lehet levelező-lap nagyságú lapocskára írt hivatalos levelet is találni és lehet olyat is, amelynek a hossza a másfél méter is meghaladja.

Az irományok stílusa nem kevésbé egyéni és változatos. Olyan egységes, hivatalos hangot, mint pl. helytartótanácsnál, itt nem lehet találni. A szolgabírák közvetlen, kedélyes hangon írják hivatalos iratai-kat. Már a megszólítás is patriárkális, régi eredetű, amidőn írójuk imi-gyen fordul a megye közönségéhez: «Isten legyen Mindnyájunkkal» vagy «Istentül minden jót» vagy «Istentül minden jókat kívánok» és utána előadják, hogy az adókat fizessék meg, az ujonckatonákat írják össze, a megye börtönéből megszökött egy rab stb. Ezt a táblabíró stílust szépen jellemzi Simontsits János pestmegyei főszolgabírónak 1826 okt. 1-ről keltezett levele, amelynek a kezdete így hangzik «Isten mindnyá-junkat! Minekutána Felebaráti Szeretettel egyáltaljában nem bíró, az Emberiségből végképpen kivetkőzött, és úgy szólván a Gyujtógatás-nak indulatjátul meg részegedet erköltstel Ember Társainknak rettenetes gonoszsága már nem tsak a szomszéd Nagyságos Fehér, Vass, Veszprém és Esztergom Vgyékben maid a meg bösülésig érzettetik, hanem a mi Vármegyénkben is, nevezetesen pedig ezen Felvigyázásom alá bízott Pilisi Járásbeli egynémely Községekben is fájdalmasan tapasztalatik...» stb. és még egy igen hosszúra nyúló mondatban adja elő a foganatosítandó tűzrendészeti intézkedéseket.¹

A köteleşteljesítést és a hivatalos ügyek elintézését szintén ez az individualizmus jellemezte. A hivatalnokok elsősorban urak voltak, a nemesi világnézet szerint gondolkodtak. Nem ők alkalmazkodtak a

¹ Hirdetőlevelek jegyzőkönyve, Fővárosi levéltár.

hivatalokhoz, hanem azt alkalmazták önmagukhoz. Így Almásy Antal helytartósági tanácsost 1801-ben királyi biztossá nevezték ki avval a megbízással, hogy szervezze meg a váci siketnéma intézetet. A terv szép volt, a racionalizmus filantrópiájából fakadt, de a kormány nem bocsáj-totta rendelkezésére a szükséges pénzeszegeket. Erre Almásy, előkelő gesztussal, a saját vagyonából fizette ki az épület átalakításának és be-rendezésének költségeit. Az ő szemében urasági és hivatali ténykedése összefolyt, a mai közhivatalnokoknál már aligha találhatunk hasonló tette. Viszont az ilyen urak a kisemberek ügyét hanyagul és lassan intézték. Nemák József, Trencsén megye főperceptora arról volt nevezetes, hogy a pesti vásár idején évenként több hétre el szokott volt utazni városából, amire a ki- és befizetések a megyei pénztárnál teljes-séggel megakadtak. A régi hivatalok lassúsága egészen bámulatra méltó. Két hétig tartott, amíg a Bécsben székelő kancellária levele a helytartó-tanácshoz eljutott; de az is tíz napot vett igénybe, amíg a Budán szé-kező helytartótanács írását a pesti városháza megkapta. Az iratok a rendetlen kezelés miatt gyakran elvesztek. A pesti tanács már egészen megszokta, hogy válasziratai a helytartóság kezén elkallódnak és a központi hivatal hónapok vagy egy év múltán megsürgesse, amikor is a pesti tanács minden felháborodás nélkül megismételte az egyszer már elküldött szöveget.

Évek teltek el, többszöri sürgető levelet kellett kibocsátani, amíg a helytartóság egy-egy intézkedésének érvényt tudott szerezni. Ennek már láttuk egyik példáját: a helytartótanács 1836 márc. 1-én rendelte el, hogy a vármegyék írják össze a nemesi telkeken lakó kontár mester-embereket, majd 1837 febr. 7-én és 1840 márc. 23-án megsürgette a végre-hajtást. Mégis, a legtöbb vármegye csupán 1845-ben, tehát 9 év múltán adta be válaszát és egyiknek sem jutott eszébe, hogy késedelmezése miatt magát kimentse. Ezt a rettenetes lassúságot, amely minden ko-molyabb munkát lehetetlenné tett, mindkét részről természetesnek találták.

A munkát még eredménytelenebbé tette, hogy a hivatalok hatás-körét sosem határozták el pontosan. A törvények amúgyis szűkszavú szövege legfellejebb arról rendelkezett, hogy milyen ügyek tartoznak a király és milyenek a rendek gondoskodásába; de avval már keveset törődött, hogy a király a reábizott teendőket milyen hivatalok útján, hol vagy kinek a közbenjöttével intézteti el. Így azután kialakulhatott az a rendszer, amely a magyar központi hivatalok fölé a Bécsben székelő, az egész monarchiára féltékenyen őrökdő főhivatalokat helyezte, ame-lyek forma szerint az uralkodó nevében intézkedtek, valójában azonban egyéni felfogást képviseltek és a saját akaratukat vitték keresztül.

A magyar kamara egészen szolgai függésben állott a *bécsi udvari kamarától*. A legcsekélyebb ügyben is hozzá tartozott fordulni, tőle kapott döntést és rendeleteket, úgy, hogy önmaga a véleményezésen és végrehajtáson kívül alig gyakorolt valami érdemlegeset. Pár forintos kiadások engedélyezése, hivatali szolgák áthelyezése felett már Bécsben döntöttek és ez a módszer hihetetlenül meglasztotta az ügyeket és meg-szaporította az aktákat. Ha egy városi kishivatalnok fizetésemelést

kért, ami abban, az automatikus előléptetést nem ismerő időben gyakran megesett, egy évig, vagy még tovább is tartott, amíg kérvényére választ kapott. A magyar kamarát csak 1810-ben, a napoleoni háborúk miatt rohamosan növekvő drágaság idején hatalmazták fel Bécsből, hogy a szubaltern városi hivatalnokok és szolgák ideiglenes fizetés-emelését a saját hatáskörében is jóváhagyhassa.¹

A helytartótanács iratai Bécsben a *magyar kancelláriánál* futottak be (az erdélyi ügyeket külön erdélyi kancellária intézte), amelynek eredete még a középkorban és a Habsburg-ház trónrajutásának idejébe nyúlik vissza. Akkoriban a mai kabinetirodák szerepét töltötte be: az uralkodó elé kerülő vagy általa kiállított iratok írásbeli teendőit végezte el. Amióta a külön kabinetirodát felállították, hivatali helyzete megváltozott. A helytartótanács felljebbviteli fóruma lett, a legmagasabb magyar hivatal, amely a király személye mellett az ország határain kívül székel. Szervezete a többihez volt hasonló: vezetői, a kancellár és az alkancellár a magyar arisztokrácia soraiból kerültek elő. Mellettük 15 udvari tanácsos, ugyanannyi titkár és fogalmazó dolgozott, arisztokratákat, főpapokat és köznemeseket egyaránt lehetett közöttük találni.

A XIX. század során a magyar köznemesek legkiválóbb elméit vonta hivatalába és tanácsosai között olyan neveket lehetett találni, mint Bartalt, Stettner, Beöthy, Wirkner, Zsedényit, a megyei életben és a közjogban egyaránt iskolázott elméket. A reformországgyűlések viharai közben, amikor a rendiség és a demokrácia egyre fokozódó erővel ostromolta az uralkodóház bevett állásait, ők voltak a királyi hatalom leghasználhatóbb támaszai, a királyi leiratok, rezolúciók, a törvények szövegezői. Csak hogy hosszú munka eredménye volt, amíg az évszázados hagyományokon nevelkedett bécsi hivatalnokok a maguk bürokratikus formáira magyar társaikat is megtanították. Kezdetben a magyar kancellária mit sem különbözött a magyar nemesurak egyéb hivatalaitól és Martini államtanácsos 1783-ban még így vélekedett munkájáról: «Ebből a kivonatból és konkluzumból lehetetlen megítélni, hogy mire is vonatkozik. Ezért szükségesnek találok, hogy erről külön előterjesztést kérjünk és mivel már igen gyakran tapasztaltam, hogy a magyar udvari kancelláriánál a rendelkezéseket ilymódon igyekeznek elrejtteni, ezért hozzá kellene tenni, hogyha a szóban forgó tárgy nem fordul elő határozottan a kivonatban és a javaslatban, úgy mindenkor külön előterjesztés kiállítására utasíttassék».²

Az uralkodó közvetlen környezete, az összbirodalom ügyeinek legfőbb irányítója a miniszterekből és államtanácsosokból állt. Ők állottak a sok országra kiterjedő hivatalszervezet élén, ők alkották a *«bécsi kormányt»*, a monarchiának ezt a láthatatlan és mégis hatékony vezetőjét, amely már az egykorúak előtt is fogalommá vált és ilyen gyászos emlékü fogalom gyanánt él tovább napjaink politikai és történeti irodalmában.

Közvéleményünk szerint ez a csoport volt minden haladás kerék-

¹ Ungar Kam. 1810, fasc. 26., no. III ex. XI. a bécsi udv. kamarai levéltárban

² St. R. 1783: 2326.

kötője, a magyar nemzetiség nyílt ellensége, amely a nemesi országgyűlés és a liberális-demokrata ellenzék minden korszerű javaslatát elvetette. Közvéleményünk a reformkor és az előttejáró évtizedek bűneiért őt teszi egyetemlegesen felelőssé. Pedig soraiban 1790 óta egyre nagyobb számban jelentek meg a magyarok és 1848-ban, amikor a diadalmas forradalom és a nemzeti felháborodás elsöpörte őket, a magyarok szinte majorizálták az osztrák és cseh tagokat. Az öt állam- és konferencia-miniszter közül kettő magyar, Metternich, Kolowrat és Fiquelmont mellett Nádasdy Mihály és Cziráky Antal gr. is közéjük tartozott. A további öt államminiszter közül még három magyar található: Miske József br., Reviczky és Majláth gr. és az államtanácsosok között még Somssich Pongrácz gr. is szerepelt. A tíz miniszter közül öt volt magyar, a kilenc államtanácsosból kettő. Nemzetiségi szempontból tehát a magyarságnak alig akadhatott valami panaszolnivalója.

Annál egyenlőtlenebb volt a kormány társadalmi megoszlása. Polgár vagy köznemes ide be nem kerülhetett; a magyarságot épp úgy, mint minden más nemzetiséget, csupa nagybirtokos arisztokrata képviselte. A kormányban összetalálkoztak a Monarchia egész területéről a feudális nagyurak és más nem engedtek be soraik közé. Ez a tény egymagában megszabta a testület beállítottságát: a fennálló feudális rendszer híve és vezetője volt, feudalizmus volt a kormánypolitika. Ha a magyar vármegye egyet jelentett a köznemességgel, úgy a bécsi minisztérium és államtanács a feudális nagyurakkal azonosult. Majláth vagy Cziráky gróf nem volt rossz magyar, aminthogy Metternich jó osztrák és Kolowrat jó csehnek bizonyult; de az ország előrehaladását csak a rendi kereteken belül tudták elképzelni, a halódó rendiségen belül, amelynek legfőbb támaszai és haszonélvezői voltak.

A bécsi kormány magyar tagjait nem az jellemezte és nem az tette népszerűtlenné, hogy magyar nacionalizmusuk egyúttal a dinasztia iránt érzett mélységes hűséggel párosult, hiszen az egész ország őszinte lelkesedéssel tekintett uralkodóházára. Feudalizmusuk volt az, amely őket a magyar államélet többi képviselőitől megkülönböztette. A magyar kormányzások köznemesi hivatalnokai sokkal demokratikusabb és liberálisabb elveket vallottak és felfogásuk még a jelentéktelen ügyek elintézése közben is éreztette hatását. Így Damjanovich György, Pest alpolgármestere nyugalomba vonulásakor a Lipót rend kiskeresztjéért, tehát egy nem is magas kitüntetésért folyamodott. A helytartótanács és kancellária kedvező ajánlással terjesztette kérvényét az uralkodó elé. Az ügy az államtanácshoz került, ahol Weis tanácsos úgy vélekedett, hogy a városi tanácsnokok társadalmi helyzete túl alacsony és ezért nem lenne helyénvaló őket rendjelekkel kitüntetni. Az államtanács tünel a megokolással el is utasította a kérelmet.¹ Ilyen apró ügyek során évvel elő, hogy mennyiben különbözött a magyar hivatalok társadalompolitikája a bécsi kormányétól és hogy ez milyen következményekkel járt a magyar társadalomfejlődés szempontjából. Részben a bécsi kormány

¹ St. R. 1847: 4040.

bűnül kell felróni, hogy a magyar középosztály 1848 előtt olyan lassan alakult ki és utána olyan gyorsan sikkadt el.

Más téren, ahol rendi érdekeit nem látta veszélyeztetve, a bécsi kormány sokat tett az ország modernizálása érdekében, az egészség-, közlekedés-, földművelésügy javítása érdekében sok hasznos kezdeményezés indult ki tőle. De örök ellenfélként állott szembe a liberális-demokrata ellenzékkel, azokkal a reformokkal, amiket Kossuth, Deák vagy Eötvös személye jelentett; hiszen ezeknek a keresztülvitele létalapját, a feudalizmust döntötte volna meg. A reformországgyűléseken, az 1790-től 1848-ig terjedő egész korszakon át nem az uralkodóházzal csatázott a köznemesség, amint azt a kiegyezés után a függetlenségi-párti történetírás vélte. Igazi ellenfele a nagybirtokos arisztokrácia volt, amely az uralkodóház mögé bújt és amelyet a márciusi diadalmas napokban a monarchia különböző tartományában egyszerre jelentkező forradalom legyőzni látszott.¹

Ezt az állandó hadiállapotot tükrözte Magyarország egész hivatal-szervezete. Amíg a központi hivatalok még a jelentéktelen ügyekben is a bécsi hatóságoktól függtek, a helyi hivatalok közül a megyék függetlensége a gyakorlaton nyugodott. Teljességgel sikerült magukat kihúzni a központi ellenőrzés alól. A megyeszékhelyek messze estek a kancellária bécsi palotájától, a hivatalos út nehézkes volt és amíg azon egy ügydarab végighaladt, addig a megye százszor is elintézte.

A helyi hatóságok nemcsak tekintélyesebbek és mozgékonyabbak voltak a központiaknál, hanem nagyobb méretűek. Minden városban, megyeszékhelyen és nagyobb községben fel lehetett őket találni, hivatalnokokkal telve volt az ország. Schwartner Márton statisztikája szerint 1800 körül összesen 3400 államhivatalnok működött a központi hivatalokban, a vármegyei szervezetben viszont 5500. Magyarországon sosem alakult ki olyan erős központi hivatalnok-sereg, mint Francia- vagy Németországban. Az itteni állapotokat a helyi hivatalok nagyarányú kifejlődése jellemezte, akár Angliát fejlődése egyik szakában.

Mindez fontos társadalmi következményekkel járt. A központi hivatalnokság a királyi hatalom erejének a jele, tisztviselői monarchikus-dinasztikus érzéssel telnek el. A magyar lokális hivatalok rendszere épp a rendiség erejét mutatta és tisztviselői, akik semmilyen közvetlen kapcsolatba nem kerültek az uralkodóval, ellenzéki szellemmel, rendi öntudattal telődtek. A hosszú évszázadok alatt annyira magukba szívták ezt a lelki beállítottságot, hogy annak hatása még napjainkban is megfigyelhető. Az abszolutizmusra törekvő kormánnyal szemben ők lettek az újítások, a racionalizmus és liberalizmus befogadói, de mindezt erős rendi érzéssel párosították. Ez a társadalmi öntudat fűzte össze őket olyan erős szállal, hogy ezt a társadalmi csoportot a nagy változások csak megingatni tudták, de megsemmisíteni nem: ez a csoport túlélte a rendiséget is.

A kicsiny központi hivatalokban, láttuk, a polgárok alig tudtak

¹ A bécsi központi hivatalokra lásd *Miskolczy Gyula*: A kamarilla a reformkorszakban, Bpest, é. n.

érvényesülni. A magyar hivatalok nem nevelték hosszú évszázadokon át a polgári származású intellektuelleket és ezeknek a hiányát ma is érzi a magyar középosztály. Az itteni hivatalok sokkal rendszertelenebbek és sokkal színtelenebbek voltak, mint a nyugatiak. Magyarország hivatalszervezetét a jól megszervezett szervezetlenség jellemezte és a nemesi vármegyéé volt benne a vezetőszerp.

VII.

Így született meg a magyarországi közhivatalnokság, a boldog nyugathoz képest késve, de keletehez viszonyítva korán. Létrejöttét nem lehet pontos évszámhoz kötni. Külső jele talán az volt, hogy a hivatalos kiadású *Calendarium Trynaviense*, amely eddig csak a főpapok és a rendi főurak névsorát közölte, 1756-tól kezdve a központi hivatalok, majd később a közoktatás szkématizmusát is közreadta és így napjaink tiszti címtárának egyenes őse lett.

A szellemi foglalkozások többi ága csak lassan fejlődött ki. Közülük első, a többiek bevezetője és elősegítője, a *papi hivatal* volt, amely már a középkorban is mintaképe lehetett volna az intellektuális képzésnek és megszervezettségnek. A reformáció beköszöntése megbontotta ezt a régi harmóniát. A protestáns lelkészek, a vallás diadalmas előretörésének, majd visszaszorításának idején egyaránt, más társadalmi szerepet és helyzetet követeltek maguknak, mint a katolikusok. A lelkész-családok, ahol apáról fiúra szállt a papi hagyomány, több nemzedéken át adtak egyházaiknak szorgalmas munkásokat. Gyakran német egyetemeken tanultak és erős volt a fluktuáció, amelynek a során magyarországi papok német földre, az ottaniak pedig ide vándoroltak. Fontos társadalmi szerepet töltöttek be: anyakönyveket vezettek, népiskolákat irányítottak és a csendőrséget nem ismerő korban felügyeltek híveik erkölcsére. Ezzel szemben nemesi privilégiumuk, legtöbbször, nem volt, gyakran még polgárjoggal sem rendelkeztek. Egyik rendhez sem tartoztak; de a társadalom, fontos munkásságuk miatt, megbecsülte és honorácioroknak, tisztesebbeknek nevezte őket. Ez a kis csoport, nem volt valami új rend, aminthogy rendi képviselőhez sohasem jutott; de a társadalmi megbecsülés a polgárság fölé, közvetlenül a nemesség után helyezte őket. Maga a hivatalos közigazgatás is jóváhagyta ezt a szokást és adókvetés, továbbá vétségek esetén a fenyítés terén megfelelő kedvezményekben részesítette őket.

Társadalmi pozíciójuk tehát emelkedett; de anyagi megalapozottságuk nem tartott vele lépést. A lelkészek eltartására a tized szolgált, amely jövedelmük legfontosabb részét tette. Csakhogy a tized, hosszú fejlődés eredményeképpen, egyre több helyen jutott a földesúr kezébe. Kárpótlásképpen nemcsak a protestáns, de katolikus papok is készpénz-, vagy csekélyebb értékű terményjáraadékokat kaptak. Így az erdélyi szász lelkészek tizedét 1769 óta a királyi fiskus igyekezett birtokába venni s egy helyen az egészet, másutt $\frac{1}{4}$ – $\frac{3}{4}$ -ét sikerült is egy időre megkaparintania. A nyakas szászok hosszúra nyúló perek során iparkodtak jogukat visszakövetelni. 1848-ban szintén zokon vették az országgyűlés

ama határozatát, amely a jobbgátsággal együtt a tizedet is eltörölte és hogy az erdélyi szászok 1848-9-ben nem a magyar demokrácia pártjára állott, annak egyik, látható oka éppen a lelkészek anyagi érdekében rejlett.¹

Ez a gyakorlat már a rendi elv áttörését jelentette: egy társadalmi csoport nem a privilégiumai, hanem kizárólag iskolai képzése és azon alapuló intellektuális társadalmi szerepe révén nyerte el megbecsült helyét. Immár azt mutatta, hogy a kultúra fejlődése, a társadalom számbeli megnövekedése révén az egyes feladatok bonyolultakká, váltak, azoknak elvégzése intellektuális képzést kívánt és ez természetesen magával hozta a társadalmi előbbrejutást. Így indult meg az az irányzat, amely egy évszázadon belül az egész társadalom szervezetét képes volt átalakítani.

A lelkészek példája hamarosan követőre talált, így elsősorban segédek, a rektorokat, *tanítókat* érte hasonló szerencse. Mária Terézia vezette be a tanítóképzést és erre a célra a főelemi- vagy normál iskolák szolgáltak, ahol 1—2—3 év alatt szerezték meg a szükséges képesítést. Sokáig tartott, amíg a képesített tanítók meghódították az iskolákat. 1848-ban a rektoroknak legfőbb fele került ki a preparandiákból, jelentős részük autodidakta volt, másik jelentős csoportjuk pedig Cseh- és Morvaországból vándorolt magyar területre. A képzettség megnövekedésével nőtt a tekintélyük is. Végül 1844-ben királyi rendelet őket is a honorációrok közé sorolta.

Hogy miként alakult ki napjaink szellemi foglalkozásának három legfontosabbikja, azt a Pázmány Péter Tudományegyetem történetének most megjelent kötetéből ismerhetjük meg. Adataikhoz csak kevés hozzátenni valónk lehet. A *jogászok*, láttuk, bevonultak a megyei és központi hivatalokba, ott vannak ma is mint legfőbb vezetők és velük szemben vívják napjainkban oly hosszú idő óta a szakképzett diplomások az érvényesülésért vívott harcot. A jogi képzettségűeknek ez a hivatali túltengése, amely napjaink magyar közigazgatásának egyik betegsége, már 1848 előtt megkezdődött. Az ügyvédek (akiktől az 1769-i új rendtartás értelmében a szakismeret bizonyítását, kötelező ügyvédi vizsgát kívántak meg) hatalmas számban gyűltek össze azokban a városokban, ahol nevezetesebb bíróságok székeltek, legnagyobb számmal Budapesten, a hon két főbíróságának, a hétszemélyes és a királyi táblának a székhelyén. 1847-ben 2568 ügyvédet számláltak az országban és közülük 488 élt a fővárosban, ahol minden 300-ik ember ügyvéd volt! Nem csoda, ha ennyien nem tudtak megélni találni, közöttük is megjelent a szellemi proletáriátus és a csirkepörököt intéző, kétes alakokat védő, felhajtókkal dolgozó zugügyvéd képét már az egykori irodalom is visszataszító színekkel örökítette meg.²

Az orvosi kar lévén az egyetem legfiatalabb fakultása, az *orvosok*

¹ Erre vonatkozó röpiratuk: Az erdélyhoni ágost. hitvallást követő szász lelkészeknek emlékirata tizedök kármentesítését illető jogilag megalapított igényök tekintetében, Pest, 1848.

² Számadatok az említett Iparcímtréből, továbbá Vargha Endre: A hivatásos ügyvédi osztály kialakulása, Domanovszky emlékkönyv, Bpest, 1937.

száma csekély maradt, azoknak egy része is zsidó volt. A központi kormányzások egyre sürgették a megyei és városi tisztviselői állások felállítását, szaporítását. A törvényhatóságok lassan tettek eleget a felállításnak.¹ A nagyközönség, betegség esetén, a patikusokhoz és felszerekhez fordult, akik közül az utóbbiak csak 1800 óta részesültek egyetemi oktatásban. Olyan orvos, aki szabad orvosválasztás alapján, a klienturájából élt volna, a ritkaságok közé tartozott, a közönség előtt is szokatlan volt. Ennek tudható be, hogy a doktorok úgy hirdették magukat az egykori hírlapokban, amint az manapság már csak Amerikában szokásos. A háziorvosi intézmény, amely a régi, fejedelmi, udvari orvosi intézmény egyik népszerűsödött formája, akkor még ismeretlen volt.

A bölcsészeti kar azon időben két évfolyamból állt, csupán a többi kar bevezetése gyanánt szolgált, tanárképzéssel össze nem függött. Mivel a királyi gimnáziumokban is legnagyobb részben papok (ferencesek, bencések, ciszterciek) tanították, a protestáns felekezeti körökben szintén lelkészek, tehát a világi tanárok száma csekély maradt, ők is legtöbbször egyháziakkal együtt tanítottak. A világiak rendszerint jogot végeztek, így pl. a félegyházai kisgimnáziumban 1848-ban csupa hites ügyvéd oktatót (akik a magyar közjog mellett aligha sajátították el a pedagógiát), másutt tanítók működtek. A magánoktatás, amely a közoktatás által elhanyagolt leányneveléssel foglalkozott erőteljesebben, 1800 után indult fejlődésnek és tanárai minden magasabb képzést nélkülöző autodidakták voltak. A tanári képzésnek pontos körülírása, tudjuk, még a kiegészítés után is soká váratott magára és az 50-es, 60-as évek kiváló professzorai, mint Arany János, Salamon Ferenc, akárhányszor még egyetemi végzettséggel sem rendelkeztek.

A mérnöki foglalkozásnak két őse élt a rendi világban. Egyik a földmérő, vagy mérnök volt, akinek a ténykedését már a neve is elárulta. Mindegyik törvényhatóság tisztikarában, igen alantas tisztviselő gyanánt, meg lehetett találni, képzettsége nem volt több, mint amennyit a városi iskola három esztendeje alatt elsajátított. A mai építész őse pedig a kőműves és építőmester volt, aki céhszervezetben élt, azon belül szerezte meg a tudományát és stílusát, amely magyar földön a barokk vagy a klasszicizmus egy szegényes, leegyszerűsített változata volt. A bányászati tudomány megszületése tette szükségessé a selmebányai bányakadémia felállítását, amely szintén Mária Terézia uralmának az alkotása. A XIX. század első felében már a bécsi politechnikumon tanult mérnökök működtek a magyar bányákban, mint az irodalomtörténetileg is nevezetes Debreceni Márton. Végül 1846-ban felállították Pesten a József ipartanodát, Műegyetemünk kezdetleges őstét, ahol eleinte szintén kegyesrendi és világi papok tanítottak.

A törvényhatóságok nehézkes hivatalsszervezete csak lassan tudta

¹ Így pl. Pest város gyors terjeszkedésének mértékében szaporította orvosainak a számát. 1810-ben a városi kórház orvosát józsef- és ferencvárosi kerület orvosává nevezték ki 300 forint évi fizetéssel, 1842-ben a Lipótváros számára alapítottak hasonló körülmények között orvosi állást. (U. K. 1810, Fasc. 26., No. 71 ex X. és no. 211 ex XI. és Civ. Dep. 1842, f. 36, p. 77—9.)

a maga hasznára gyümölcsöztetni ezeket az újításokat. Buda városa még 1850-ben sem használta a mérnökét egyébre, csak arra, hogy a város épületeit és telkeit felmérje. Az előbbrehaladás érdeme e tekintetben a Bach-rendszeré, amely már 1850-ben a cs. k. építési igazgatóság alá rendelte a megyei és egyéb hatósági mérnököket. Mivel, a hivatalos irat szerint, «az újabb rendszer által az eddigi megyei mérnököknek állása, mind a politikai hatóság irányában, mint pedig tekintélyében az előbenítül igen különbözik s azoknak hatásköre megtágított», tehát a középítkezések miniszteri biztossága 1851-ben az építészekre és mérnökökre vonatkozólag is kiadott egy utasítást, szolgálati szabályzatot és ennek egyik pontja megkövetelte «das Talent, die speziell erforderlichen wissenschaftlichen Kenntnisse und Erfahrungen» is.¹

Igy lett a mérnöki szellemi foglalkozás, de persze csak a közhivatalokban. A magánüzemeknél és a szabad vállalkozásoknál még a 60-as, 70-es, 80-as években is ritka volt a külföldön tanult, szakképzett mérnök, akikre itthon, s gyors iparosodás korában tekintélyes gazdasági karrier várt.

Még néhány kisebb, kevésbé jelentős foglalkozási ág specializálódása is megfigyelhető. Az első magánhivatalnokok az 1820-as évek folyamán tűntek fel a nagyobb kereskedelmi vállalkozásokban, főként Pesten. Fizetésük, műveltségük nem sokban különbözött a kereskedősegedek-től, legtöbbször csupán irnokok voltak. Vele egyidős az újságírói pálya. Kultsár István már szép vagyont gyűjtött a maga Tudósításaiból, de lapját még egymaga állította össze, úgyszintén Helmezy is. A német nyelvű lapoktól eltekintve Kossuth volt az első, aki a Pesti Hírlap megjelenésakor négy főből álló újságírói gárdát gyűjtött maga köré: Stuller vezette a külföldi rovatot, Lángh Ignác a megyei levelezést igazgatta, Veres korrigált, Frankenburg pedig a fővárosi újdonságokat írta. Velük indult hadjáratára és Frankenburg egy negyed század távolából visszatekintve méltán írhatta: «Ha a sajtó még nem volt hatalom Magyarországon: Kossuth alatt azzá nőtte ki magát!» A tudósokat és akadémia művészeket az 1848-as törvényhozás külön megnevezte és választójoggal ruházta fel.

Lassankint minden egyes társadalmi funkció foglalkozássá változott. Két évszázaddal korábban, a szervitori intézmény idején, a közhivatalnok még nem kapott fizetést, legfellebbe egy-egy földbirtokot szabad használatra. Kazinczy csak a maga kedvtelésére irogatott. Most a hivatalnok havifizetést húzott, az újságíró minden cikkért honoráriumot kapott. Minden rendszeres lett, raconálizálódott, szkematizálódott: a társadalom, az oktatás, a munka, az irodalom, a kultúra, az életforma. Minden téren pontos szabályok uralkodtak, amelyek nélkül az ilyen hatalmas arányú, bonyolult összetételű társadalom fennállása elképzelhetetlen lett volna. Az emberek örömmel köszöntötték az életnek ezt az új szabályozását, készségesen vették vállalkra az új szabályok igáját, de ugyanakkor tudatosan vallották a maguk individualizmusát is. Ez lett az új, intellektuális társadalom szellemi alapja.

¹ Corr. mag. 1847—50: 3663; 1851—53: 707. Föv. tár.

VIII.

Hátra van még annak a vizsgálata, hogy az egyes rendek milyen szerepet játszottak a társadalom átalakulásában, a foglalkozási ágak miként álltak össze osztályokká és az ujonnan megszületett osztályok milyen régi rétegekből tevődtek össze. A kultúrjavak birtoklása, láttuk, már nem felelt meg a rendi hatalom eloszlásának. Természetes, hogy a társadalmi funkciók megoszlása sem volt kielégítő. A rendek a foglalkozási ágakon belül sem tudtak egységesen fellépni.

Az *arisztokrácia*, amely a főrendek örököse lett, tétlenül és részvétlenül állt a társadalmi változással szemben. Begubózkodott előkelőségének tudatába, a polgári foglalkozások felé nem vonzódott. A társadalom átférfalásából nem vette ki a részét, megmaradt annak, ami azelőtt volt: egynehány előkelő hivatalnok került ki a sorából, a többség pedig kizárólag gazdálkodással foglalkozott. Nagybirtoka elválasztotta a polgári foglalkozású intelligenciától, minden irányba elszigetelődött és egyre passzívabb szerepet volt kénytelen betölteni. Így született meg benne a rendi konzervativizmus, amely 1867 után a magyar arisztokrácia jellegzetes politikai beállítottsága lett. Ez a felfogás mindent a fennálló helyzetében kívánt fenntartani. Életfelfogásuk szintén távol esett a polgári ideáltól: mindegyik arisztokrata *«grandseigneur»* volt, aki a világot ebből az önző szemszögből ítélte meg és akinek a híu portréját Szekfü Gyula rajzolta meg az idősebb Andrássyról szóló, rövid kis tanulmányában.

A művelt polgárság sem tudta minden előítélettel mentesen szemlélni az arisztokráciát. Belejátszott ebbe az az erős osztályellentét is, amely 1848 előtt a köznemesség és a főrendek között megnyilvánult. Már a 40-es évek szépirodalmi és politikai művei telve vannak vádakkal, amelyek az arisztokrácia szemére hányták magyartalanságát, hazafiatlanságát. A helyzet azóta sem változott: arisztokráciánk ma is olyan visszavonult és idegen a polgári légkörtől, viszont intelligenciánk csupán bizonyos resszentimenttel tudja szemlélni.

A *nemesség* tagjai különböző gazdasági színvonalon állottak. Éppen ezért minden foglalkozási ágban szerepet vállaltak: a legmagasabbban éppúgy, mint a legalacsonyabb rangúban. A régi nemesség szétszóródott, előkelő államhivatalnok és gazdag pénzember éppúgy előlépett sorából, mint a más földjét művelő paraszt vagy nyomorgó kisiparos. Egy 1840-ből való lista a nemesembereknek a következő foglalkozásait említi: inspektor, szatócs, sóhivatalnok, kereskedő, seborvos, ügyvéd, táblabíró, jegyző, katonatiszt, csizmadia, magánzó, korcsmáros, gazda, gazdatiszt, táblabíró, szerkesztő, levéltáros stb.¹

Ez a jelenség fontos társadalmi következtetésekkel járt. 1848 előtt egyedül a nemesség rendelkezett rendi öntudattal, sőt ez az önbecsülés oly nagymértékű volt, hogy ez lón létének legfeltűnőbb tulajdonsága,

¹ Budapesti Kegyesrendi Gimnázium tanulói névjegyzéke, 1840, gimn. ltár.

legerősebb alapja. Most, hogy minden társadalmi réteggel, minden foglalkozási csoporttal érintkezésbe került, ezt a felfogást közöttük is elterjesztette. A nemesi életforma, az úri tempó, a rendi gondolatvilág mind-egyik társadalmi csoport előtt hön óhajtott ideál gyanánt lebegett; ez volt a legmagasabb életforma, mert ennek tartotta a nemesi büszkeség; átjárta az egész társadalmat és a maga képére festette az egész Magyarországot. Úri ország lett belőle, amely szorosán összeforrt az úri társadalommal: ez adta létének legerősebb támaszát, de egyúttal legtámadhatóbb pontját is.

A polgár minden nap maga előtt látta a nemeseket, ha máshol nem, a városházán, ahol magas tisztségeket töltöttek be. Ez a közelség csak annál nagyobb vonzóerőt gyakorolt rá: igyekezett mindenben utánozni, hozzáidomulni. A paraszt szintén napról-napra érintkezett nemesi földesurával, vagy látta a lezüllött nemesparasztokat. Mindkettő annyira közel állt hozzá, hogy nem vonhatta ki magát a hatásuk alól. Ha a magyar nobilitás a lengyel, orosz vagy keletporosz nemes mintájára kizsákmányolta volna jobbágját, örök harccal üldözte volna a városi polgárságot, nem tehetett volna ilyen mély hatást. De mert mindenütt jelen volt, mindenkihez közel állt, mindenki eltelt vele. Ezért járta át a nemesi világfelfogás az egész magyar társadalmat és a mai magyar intelligencia politikai és társadalmi szemlélete ma is hasonlatos ahhoz, ami a nemességé volt 100 év előtt.

A nemesség ilyen nagyarányú szerepe mellett az alatta álló társadalmi osztályok nem tudtak kellőképp érvényesülni. Szerepük nem lehetett egyéb, minthogy átvegyék a nemesi kultúrkincseket. A nemtelen sorból származó ifjak, akik magasabb iskolákat jártak, egymásután tüntek fel a különböző szellemi pályákon. Mivel privilégiummal nem rendelkeztek, a *honoráciorok* számát szaporították. Persze, a parasztyereknek sokat kellett egyénileg küzdeniük és szenvedniük, amíg az intelligencia tagjai közé fogadta. De ha egyszer oda bekerült, máris eltelt a nemesi gondolatvilággal és maga is csak bizonyos lekicsinyléssel tudta paraszti sorban élő rokonait, az egész paraszti életformát szemlélni.

Mivel a *honoráciorok* ilyen készségesen alkalmazkodtak a nemességhez, azok is megértéssel siettek emezek támogatására, örömmel fogadták maguk közé a frissen feltörekvők rétegét. Pest megye 1840-ben szavazati joggal ruházta fel a *honoráciorokat* és a példa hamarosan lelkes követőkre talált. Biharban már a rákövetkező márciusban előbb csak a görög-keleti lelkészeknek, majd a nemnemesi származású ügyvédeknek adtak szavazatjogot. Győrmege, a liberálisizmus egyik bástyája, még tovább ment: 1845-ben nemcsak a *honoráciorokat* és az egész klérust, de a tanítói osztályt a falusi iskolamesterek beleszámításával, a községi jegyzőket, az uradalmi hivatalnokokat, valamennyi diplomás városi professzort és nyugalmazott katonatisztet meghívta a közgyűlésére. Intézkedése, amely messze túltett a francia polgárkirályság demokráciáján, természetesen felkeltette a kormány ellen-

kezését, amely végül is a helytartótanács útján felfüggesztette azt.¹ Az idegen kormánnyal szemben megint csak a magyar nemesség volt az, amelyik megértéssel közeledett a honorációrok felé, a társadalmi réteget rendi elismerésben részesítette. Ez a tény csak még inkább megerősítette a honorációrok odaadó bámulatát a nemesség iránt.

A közös szellemi foglalkozás már előbb is közel hozta egymáshoz a nemest és a honoráciort. Együttesen alkották a *litterátusok osztályát*, az intellektuális réteg ösét. Benne ébredt fel először, elég korán, az osztályöntudat. Kialakulásának kezdeti korában még a rendi, közjogi hagyományokból táplálkozott és csak fokozatosan tudott attól elszakadni, hogy napjaink racionális, anyagi indokoktól függő osztályöntudatáig eljusson. Világosan mutatja ezt egy latin nyelvű kérvény, amelyet az ország literátusai (Universi Literati Hungariae Partiumque adnexamum Filii) az 1791–92-i országgyűléshez intéztek és amelyben a rendi törvényekre hivatkozva kérték, hogy a hivatalokban született magyarok nyerjenek elhelyezést. A rendi korszaknak ez a jellegzetes kívánsága, amely a XVI. század óta a rendiség egyik fegyvere volt a királyi hatalom ellen, itt más értelmet nyert: a modern központi hivatal-szervezetekről, a kialakuló nacionalizmusról szólt.²

Nemzetiségi szempontból jelentős, hogy először a magyar értelmiség született meg, a nemzetiségeké csak évtizedekkel elkésve jelentkezett. Így a szerb literátus réteg csak az 1820–30-as években, a Matica működésével kapcsolatban adta létének első tanujelét, vele egyidőben szólal meg a szlovák és a 40-es években a román is. Ezeknek a feltűnése jelenti egyúttal a nemzetiségi mozgalom kezdetét is, az ő követeléseik a «nemzetiségi követeléseket» és az ő politikájuk lesz a nemzetiségi politika. A magyar értelmiség későn alakult ki és ezért nem tudta, a francia vagy az angol példa szerint, magához láncolni a nemzetiségeket, de ő termékenyítette meg azoknak a gondolatvilágát is.

A társadalom átformálódása végbement, az osztályok előállottak. Az intelligencia vegyesen tevődött össze kitanult polgárokból, nemesekből, honorációrokból, sőt a parasztság szerencsés sorsu tagjaiból is. Számbelileg a nemesség kisebbségben maradt, de azért hangadó lett benne és a dzsenri-osztály révén vezette az egész intelligenciát. A városi kisexisztencia, az iparosok és kereskedők rétege szintén három csoportból verődött össze: a régi, városi elemből; az igen erős XIX. századi bevándorlás során Magyarország területére jutó német kispolgárságból és az urbanizmus útján a városba vándorló falusiakból. Parasztsztyálynk a régi jobbágyság utódja, sorait csak kis mértékben frissítette fel a bocskoros nemesség társadalmilag lecsúszott része. A magyar társadalomnak kétségtelenül ez a legállandóbb, legtisztább csoportja.

A társadalmi fejlődést szem előtt tartva megérthetjük 1849 igazi

¹ Informat. Prot., Ung. Siebenbürg. Abt., 1845, 245/17. S. 40; 260/18 S. 18; 700/38 S. 14.

² Egykorú kétleveles nyomtatvány, Föv. ltár, Apró nyomtatványok, 109. dob., közművelődés.

jelentőségét. Ez az év hozta meg az intellektuális réteg forradalmát, a nagyszerű erőfeszítést, hogy a feudális bécsi kormányt félretolva, a rendi társadalom romjain a vezetést átvegye. Párizsban a negyedik rend, a munkásság indult a barrikádokon hasonló harcra, de a monarchia területén még a forradalmak menete is lassabb volt. A híres március nemcsak közjogi formulákért és nemzetiségi követelésekért küzdött, hanem való osztályérdekéért. A lezajlott társadalmi változást akarta törvényhozás útján szentesíteni. Az áprilisi törvényekben elérte követeléseinek egy részét, de a gyorsan feloszló utolsó rendi országgyűlés nem tudott és nem is akart mindent elvégezni. Még hátra volt a reformok pontos és hathatós körülírása és a körülmények úgy hozták magukkal, hogy ezt nyugodt, békés úton többé elérni nem lehetett. Így lett a forradalomból szabadságharc: nehéz és hálátlan küzdelem, ahol a küzdő fél maga sem volt egységes, az ellenfél, a feudalizmus pedig hatalmának jól kiépített régi várából sikerrel tudta a támadásokat visszaverni.

A mozgalmak hőse, a magyar intellektuális réteg két különböző, szétváló irányú erőt rejtett magában. Két csoportból tevődött össze, amelyek a rövid idő alatt még nem tudtak teljességgel összeolvadni. Az egyik csoport, amelynek vezére gyanánt Kossuthot szokták emlegetni, nemesi származással dicsekedhetett. Bármily szerény hajlékból jöttek is, privilégiumukról sosem feledkeztek meg és amidőn a parasztságot őszinte jóindulattal, minden hátsó gondolat nélkül akarták megsegíteni, úgy érezték, ez nem történhetik a nemesség kárára. A másik csoport csupa szegény honoráciort vallott magáénak, Petőfit, Tánacsicsot vagy a Robespierret fordító Magos Ernőt, a nyugati értelemben vett polgárság tagjait, akik tiszta demokráciát vallottak és a rendi tagozódással nem akartak törődni. A francia példa kitörülhetetlen mély nyomot hagyott gondolkodásukon, a társadalmi osztályok történeti szerepét, a multban szerzett tekintélyét elvetették és radikális változásokra törekedtek. Arra a parasztsággal felfrissülő magyar középrendre akarták az ország vezetését bízni, amely épp akkor született meg és amely azóta sem tudta ezt a vezető szerepét kivívni.

A két párt közé alig lehetett éles határvonalat húzni és a lázas gyorsasággal következő események során egyszer egymás ellen fenekedtek, máskor bölcs megegyezésre léptek. Mégis, az idők viharában a radikális eszme bizonyult átütőbb erejűnek és az olyan sok fronton küzdött harcok során egyre több hívet hódított magának. 1849-ben nemcsak Szemere Bertalan, a debreceni kormány feje, de az országgyűlés legtöbb tagja is a hívei közé sorakozott. Bátor állásfoglalásuk, merész lendületük ragadta magával a szabadságharc megpróbáltatásaiba a városi kisexisztenciát és a parasztságot, társadalmunknak ezt a két legmélyebben fekvő, intellektualizálódásban elmaradt rétegét, amelyeket évszázadok óta semmilyen politikai eszme nem tudott megmozgatni.

A két csoport között gyakori volt a torzsalkodás, de azért egyik sem tévesztette szem elől az igazi ellenfelet, a bécsi kormányt, amelyet a márciusi forradalom csupán megbuktatott, napokra eltávolított, de

meg nem semmisített. Úgy látszott, hogy az uralkodóház elválaszthatatlanul összekötötte vele a sorsát és ebben a szövetségben sokat nyert: övé volt az uralkodóház által nyújtott tekintély, a hadsereg és a külpolitika irányítása. Mindennek hatalma csupán a nagybirtokos arisztokráciát szolgálta és a bécsi kormány legbefolyásosabb magyar tagjai (Zichy, Nádasdy, Dessewffy, Somsich, Esterházy) olyan családokból kerültek ki, amelyek vagy máris hitbizományt birtokoltak vagy a közeljövőben szándékoztak ilyet felállítani. Közéjük tartozott a két hirhéd hadvezér, hg. Windischgrätz és br. Haynau is, akik számára az egyéni és a dinasztikus érdek egybeesett és amidőn a magyarság ellen az uralkodóház érdekében harcoltak, egyúttal a már meglévő vagy készülő hitbizományaikat is védték

A monarchia feudális nagyurainak, akik V. Ferdinánd udvarában összetalálkoztak, az új demokráciával nem tudtak és nem is akartak megegyezni. A bécsi és a pesti forradalommal szemben egyaránt erélyes leszámolást hirdettek. Harci riadójukat az egyébként mérsékelt és jószándékú Dessewffy Emil gr. kegyetlen és kiméletlen szavakkal fújta meg: «a magyarországi lázadó pártot (Kossuthékat) nemcsak fizikailag kell legyőzni, hanem a jövő érdekében a világ közvéleménye előtt erkölcsileg is tönkre kell tenni.»¹ És ennek a felszólításnak a többiek, a híres «muszkavezető mágánok» valóban eleget is tettek! Köztörténetünk megörököltette a két ellenfél küzdelmét. Hiába nyerte el a magyarság a haladó német körök, az egész francia, angol vagy amerikai társadalom bizalmát, a bécsi kormány biztos politikai és diplomáciai kapcsolatokkal rendelkezett. Egymaga gyenge lévén, ellene indította a nemzetiségi mozgalmakat, az orosz beavatkozást és a szabadságharc megfutotta szomorú sorsát Pesttől Debrecen át Világosig.

A küzdelem távoli mélységekbe nyúló eszmei háttér előtt játszódott le. Katonáit, akár a nagy tragédiák hőseit, áthághatatlan szellemi és társadalmi különbség választotta el, mindegyik egy-egy ellenkező típus hatásos és komor képviselője volt. A magyarság (és a bécsi forradalmak) a nyugati formát, a polgári intellektualizmust és a demokráciát védte. Viszont az uralkodóház, a bécsi kormány a rendiséget akarta továbbra is életben tartani, azt az államberendezkedést, amelynek bukását egy ijedt pillanatában egyszerűen már ő is jóváhagyta és amely Európa területén már csak Oroszországban volt feltalálható. A két hős felvonult, a konfliktus kiegyenlíthetetlennek látszott, összecsaptak és a gyengébbnek el kellett bukni.

De a harc mégsem bizonyult hiábavalónak. A magyarság érdeme, bátor ellenállásának jutalma, hogy az uralkodóház a hosszú harc diadalmas végén nem tudta feudális elgondolásait megvalósítani. A népek történetét nem lehetett ott folytatni, ahol 1848 februárjában abbamaradt, a restitutio in integrum lehetetlenné vált. A mozgalom sokkal nagyobb változást hozott, hogysem a régi rendszerhez vissza lehetett volna térni. A harcosok elbuktak, mert velük egyezkedni nem lehetett. De az eszmével egyezkedni kellett.

*

¹ Idézi Wertheimer Ede cikke, Történeti Szemle, 1915, 573 l.

Az ország legújabbkori története ezeknek az egyezkedéseknek a sorozata. A Bach-korszak, a kiegyezés, a Trianon utáni életforma az egyezkedésnek egy-egy sajátos típusát jelentik, amelynek a során a régi rendiség a maga szerepét és hatalmát tisztázta, írta körül az új osztály-társadalmon belül. Ez a két társadalmelem gyakorta hevesen küzdött egymással, de történetünknek ez a három korszaka, egészben szemlélve, a feudalizmus lassú háttérbeszorulását és a polgári társadalom előtérbenyomulását mutatja. Ám a rendiség mind mostanáig nem szerepelt le, maradványaiban, amelyek át meg átjárták a magyarságot, tovább él és bizonyára még akkor sem tűnne el egészen, ha a földreform, napjaink fontos problémája, megoldást nyerne. A régi rendiség még ma is döntő erejű tényező a magyar társadalom alkatában.

Kósa János.